

Супруненко О.Б.,
Приймак В.В.,
Мироненко К.М.

СТАРОЖИТНОСТІ
ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ
ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Київ-Полтава
"Археологія"
2004

Центр пам'яткознавства Національної Академії наук України
і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури
Інститут археології Національної Академії наук України
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації
Сумська обласна організація
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М.

Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя

Київ-Полтава
"Археологія"
2004

УДК 930.26
ББК 63.3.4 (4 УКР.)
С 89

С 89 Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя / Наук. та відп. редактор Моця О.П. — Київ-Полтава: „Археологія”, 2004. — 82 с.: іл., карти. — (Центр пам'ятокознавства НАН України і Українського т-ва охорони пам'яток історії та культури. Ін-т археології НАН України. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації. Сумська обл. орг. Українського т-ва охорони пам'яток історії та культури).

У виданні охарактеризовані давньоруські та золотоординські пам'ятки другої половини XIII-XIV ст. передстепових просторів Дніпровського Лівобережжя у межах сучасних Полтавської і Сумської областей України.

До наукового обігу вводяться результати нових археологічних досліджень, матеріали музейних і приватних колекцій.

Для археологів, істориків, краєзнавців, широкого кола читачів, які цікавляться проблемами пізньосередньовічної історії України.

*Матеріали з підготовки „Зводу пам'яток історії та культури України”
Полтавської і Сумської областей, вип.2.*

*Друкуються за рішенням Вченої ради Центру пам'ятокознавства НАН України
(прот. № 7 від 14 вересня 2004 р.)*

Рецензенти:

Івакін Г.Ю., доктор історичних наук, лауреат Державної премії України
(Інститут археології Національної Академії наук України);

Обломський А.М., доктор історичних наук
(Інститут археології Російської Академії наук);

Титова О.М., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
заслужений працівник культури України
(І Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОІПК).

Рисунки: **Менчипська Т.В., Коваленко Г.В., Мироненко К.М., Приймак В.В.**
Фотознімки: **Радченко М.О.**

На обкладинці: Загальний вигляд некрополя золотоординського часу. Кургани поблизу с.Волошине під Комсомальськом (група Стоббуватої могили). Розкопки О.Б.Супруненка, 2004.

ISBN 966-7628-14-0

© Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, 2004
© Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М., 2004

ВСТУП

Минувшина Південноруських земель другої половини XIII-XIV ст. є важливою складовою загальноукраїнської історії. Цей регіон був ядром, де почала формуватися територія сучасної України [1. — С.3-4]. Зазначений етап історичного розвитку Південно-Східного порубіжжя Руських земель залишається ще недостатньо і досить нерівномірно вивченим сучасною наукою. Це особливо стосується передстепових районів Дніпровського Лівобережжя, у межах сучасних Полтавської і Сумської областей.

Політична і соціально-економічна історія регіону цієї доби вже висвітлена в історичній літературі, зокрема, у загальновідомих працях М.С.Грушевського, В.Г.Ляскоронського, Л.В.Падалки, П.П.Толочка, О.В.Русиної та ін. Проте й досі ще недостатньо вивчене коло археологічних пам'яток XIII-XIV ст., котрі вперше виділені дослідженнями В.Й.Довженка, А.І.Кубишева, С.О.Бєляєвої, М.П.Кучери та ін. Призабутою виявилася і наукова спадщина відомих українських археологів початку XX ст. — В.М.Щербаківського та О.С.Федоровського, які підготували перші праці про золотоординські старожитності Лівобережжя.

Дослідження присвячене систематизації наявних на сьогодні матеріалів періоду від середини XIII до кінця XIV ст., окремих знахідок XV-XVI ст., їх культурно-хронологічній атрибуції. Його метою є окреслення кола відомих та щойно виявлених пам'яток другої половини XIII-XIV ст. у лісостепових районах Полтавщини та Сумської області, введення до наукового обігу нових матеріалів та результатів польових досліджень. Завданням роботи є історико-археологічна інтерпретація старожитностей золотоординського часу та їх хронологічне і територіальне співвідношення, зв'язок із пам'ятками давньоруської доби.

Пропонована читачеві робота — лише перший крок у цій справі — своєрідний історіографічно-археологічний огляд наявних у передстєпах Полтавської та Сумської областей пам'яток, представлених, із одного боку, групою селищ і городищ давньоруського населення післямонгольського часу, а з іншого, золотоординськими поселеннями міського типу, їх некрополями і похованнями кочівників — колишніх конфедератів Русі та завойовників.

Джерельною базою дослідження виступають матеріали давньоруських та

золотоординських нерухомих і рухомих археологічних пам'яток регіону, свідчення писемних джерел, топонімічні дані. Опрацьовано ряд археологічних збірок та приватних колекцій Києва, Дніпропетровська, Полтави, Комсомольська, Кременчука, Глухова, Сум і Путивля, наукова звітність про археологічні дослідження та публікації ряду дослідників — І.А.Зарецького, В.М.Шербаківського, І.М.Самойловського, І.І.Ляпушкіна, Д.Т.Березовця, С.О.Беляєвої, Ю.Ю.Моргунова, А.М.Обломського і

Р.В.Терпиловського та ін.

Дослідження складається з двох розділів, перший із яких характеризує археологічні пам'ятки золотоординської доби у межиріччі Орелі та Сули, у межах переважно Полтавщини (О.Б.Супруненко, К.М.Мироненко); а другий — старожитності післямонгольського часу між Сеймом і Ворсклою — у Сумській області (В.В.Приймак), а також — вступу і висновків.

Видання ілюстроване креслениками, рисунками і фотознімками знахідок.

Література

1. Толочко П.П. Про походження й побутування терміну „Україна” // АЛІУ. — Полтава, 1998. — №№ 1-2 (3-4). — С.3-4.

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ МЕЖИРІЧЧЯ ОРЕЛІ ТА СУЛИ

Історичні процеси, які відбувалися на території передстєпового межиріччя Орелі та Сули, переважно в межах сучасної Полтавщини з другої половини XIII до XV ст., цікавили чимало істориків та краєзнавців ще з кінця XIX — початку XX ст. Тому доля регіону у післямонгольський час знайшла висвітлення у працях П.В.Голубовського [1; 2], М.С.Грушевського [3. — С.602, 606-607. — Карта; 4. — С.9-20], а більш детально — уродженців регіону — В.Г.Ляскоронського та Л.В.Падалки [5-7]. В цих дослідженнях, на основі відомих писемних джерел, була висвітлена історія населення, яке проживало на теренах регіону від часу монголо-татарського нашествия до початку козацької доби. Археологічними дослідженнями XX ст. виявлені й перші пам'ятки цієї епохи [8. — С.118-119; 9. — С.1-8]. Їх коротко охарактеризували для пониззя межиріччя Ворскли й Орелі — М.Я.Рудинський [10. — С.52-53] та в цілому для Лівобережжя Дніпра — О.О.Федоровський [11. — С.288-289]. Проте зазначений напрямок історико-археологічних досліджень не мав продовження через відомі історичні події XX ст. і панування тенденційних історіографічних установок, існування заборонених тем в українській радянській історичній науці.

Лише в останній чверті XX ст. з'явилися окремі праці, що поставили питання про вивчення історико-культурної спадщини золотоординської доби регіону [12; 13], зокрема, визначили важливість дослідження археологічних пам'яток, котрі збереглися [14; 15; 16; 17; 18]. Згодом з'явилися й публікації результатів археологічних досліджень окремих поселень і некрополів у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі [19. — С.48-55; 20. — С.9-50], частина з яких мала відношення до території історичної Полтавщини [15. — С.89, 105-107; 18. — С.116]. Проте, до сьогодні не було здійснено спроби узагальнити наявні дані про старожитності післямонгольської епохи. Тому саме цій проблемі і присвячений пропонований розділ дослідження, що, до того ж, вводить до наукового обігу й зовсім невідомі комплекси та знахідки, матеріали яких виявлені нещодавно чи розкидані по музейних і приватних збірках.

За писемними джерелами відомо про відновлення контролю київських і чернігівських князів литовської доби над землями межиріччя Орелі і Сули з другої половини XIV ст. Після битви на Синіх Водах і нищівної поразки золотоординців від князя Ольгерда 1363 р., межиріччя Ворскли і Сули переходить

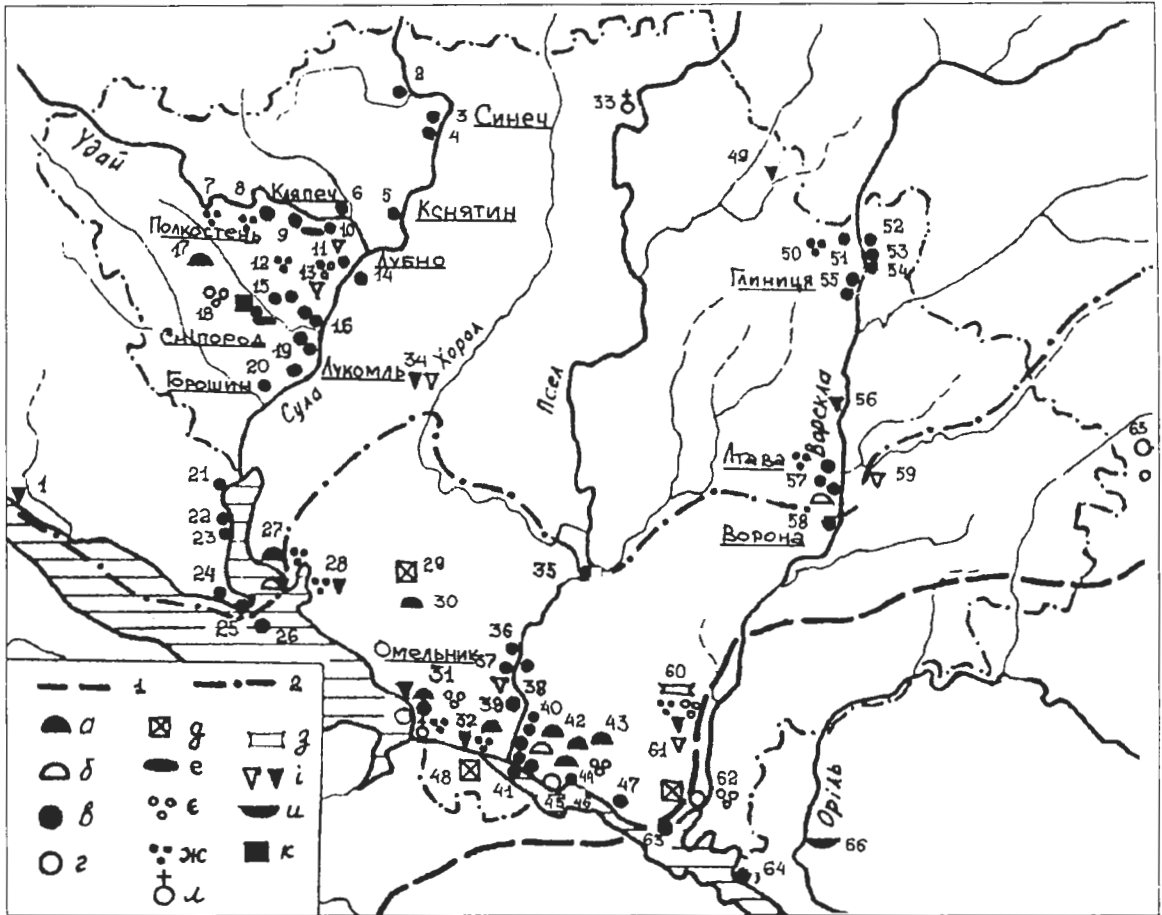

Рис.1. Пам'ятки золотоординського часу межиріччя Орелі та Сули.

1 — межа степу та лісостепу; 2 — кордон між володіннями Великого князівства Литовського та Західного улусу Золотої Орди; а — кочівницькі поховання у курганах; б — ґрунтові золотоординські некрополі; в — давньоруські селища післямонгольської доби; г — золотоординські поселення; д — цегляні мавзолеї; е — ґрунтові некрополі давньоруського населення післямонгольського часу; є — скарби й окремі знахідки монет XIII-XIV ст.; ж — скарби й окремі знахідки монет XV-XVI ст.; з — рештки водогону золотоординського часу; і — випадкові знахідки речей; и — знахідка човна; к — городище XIII-XIV ст.; л — монастирі.

Цифрами позначені: 1 — Панське; 2 — Лохвиця; 3 — Сенча (Синеч); 4 — Сенча, ур. Сампсоніїв острів; 5 — Снітин (Кснятин); 6 — Городище (Многа); 7 — Пирятин; 8 — Повстин (Полкостень); 9 — Лушники; 10 — Хитці (Кляпеч); 11 — Лубни (Лубно); 12 — Лубенський р-н; 13 — В'язівка; 14 — Засулля; 15 — Олександрівка та околиці, г.Пріся; 16 — Малий В'язівок; 17 — Заріг; 18 — Оржицький р-н; 19 — Мацківці, ур.Городище (Сніпорід) та ур.Каблучка; 20 — Тарасівка (Горошин); 21 — Вел. Буримка; 22 — Ляшівка; 23 — Кліщенці; 24 — Веремівка; 25 — Жовнин (Желні); 26 — Воїнська Гребля (Воїнь); 27 — Шушвалівка; 28 — Пронозівка; 29 — Веселий Поділ; 30 — Устимівка; 31 — Градизьк та околиці, г.Пивиха; 32 — Максимівка; 33 — Красногірський монастир; 34 — Хорол; 35 — Говтва (Голтов); 36 — Остап'є; 37 — Манжелія; 38 — Запсілля; 39 — Омельник, Давидівка; 40 — Дмитрівка та хут.Суки; 41 — Комсомольськ, Золотнище; 42 — Підлужне; 43 — Волошине-Єриствка; 44 — Салівка; 45 — Келеберда; 46 — Павлівка; 47 — Григоро-Бригадирівка; 48 — Білецьківські плавні і Кременчук; 49 — Зінків; 50 — ур.Скоробір; 51 — Більськ; 52 — Котельва, ур.Рубіжне; 53 — Млинки; 54 — Деревки; 55 — Глинське (Глиниця); 56 — Михайлівка, ур.Брусія; 57 — Полтава (Лтава, Олтава); 58 — Старі Санжари; 59 — Макухівка, ур.Біла Гора; 60 — Кобеляки; 61 — Правобережна Сокілка; 62 — Правобережні Кишенки, ур.Мечеть; 63 — Переволочна; 64 — Радянське; 65 — Красноград і околиці; 66 — Царичанка.

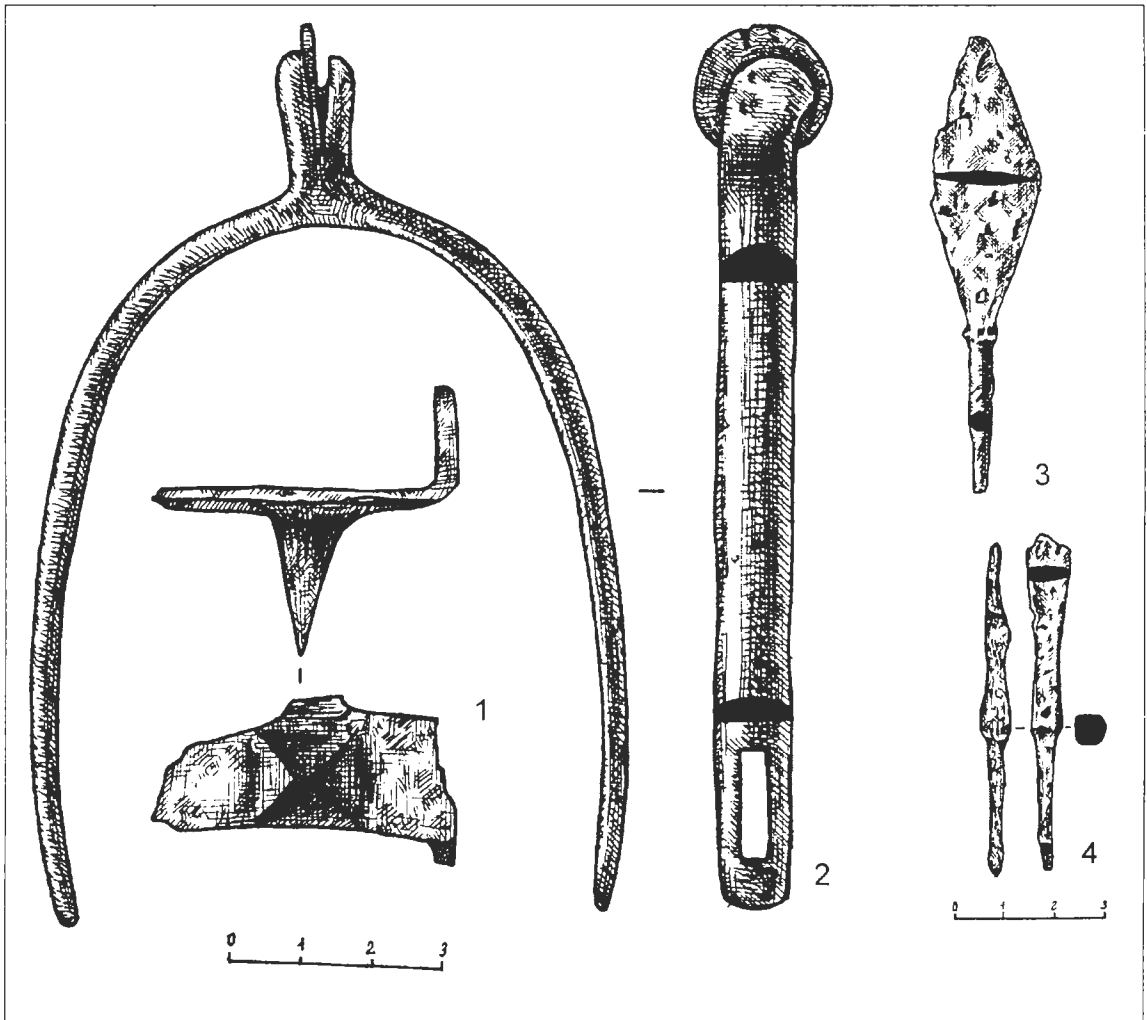

Рис.2. Хитці, с., Лубенський р-н, ур. Коломак. Знахідки XIII - XIV ст. Залізо. За О.В.Сидоренком та О.В.Тітковим.

під юрисдикцію Великого князівства Литовського [21. — С.180, 182]. У документі кінця XIV ст. “Списку руських міст дальніх і ближніх” наведено назви не менше 14 населених пунктів краю та суміжних територій, серед яких зазначаються по Сулі — Сніпород, Кснятин, Горошин, Чемесов, Утешков, Синеч, Кляпеч, Ромен, Ковила, Сал, Пес’ї Кості, на Пслі — Городище, Лошичі, Бирин, на Ворсклі — Нічан, Ворона та ін. Сюди також потрібно додати Омельник, який знаходився в нижній течії Псла, що підтверджується картографічними ма-

теріалами XVII ст. [22. — С.232-233]. Декотрі міста, перелічені у „Списку”, точно поки що локалізувати неможливо — Чемесов, Утешков, Ковила, Сал, Пес’ї Кості [22. — С.234], частина ж серед них — має надійні підстави для точного визначення місцерозташування на території давньоруських літописних міст, а саме: Сніпород, Кснятин, Горошин, Синеч, Ромен, Нічан [18. — С. 152-163; 23. — С. 415, 426, 438; 24. — С.30, 28; 25. — С.53-54, 70-71, 77-79, 98-100, 105-106; 26. — С.221. — № 610. — Рис. 12: 6; 27. — С.40-41]. Давньо-

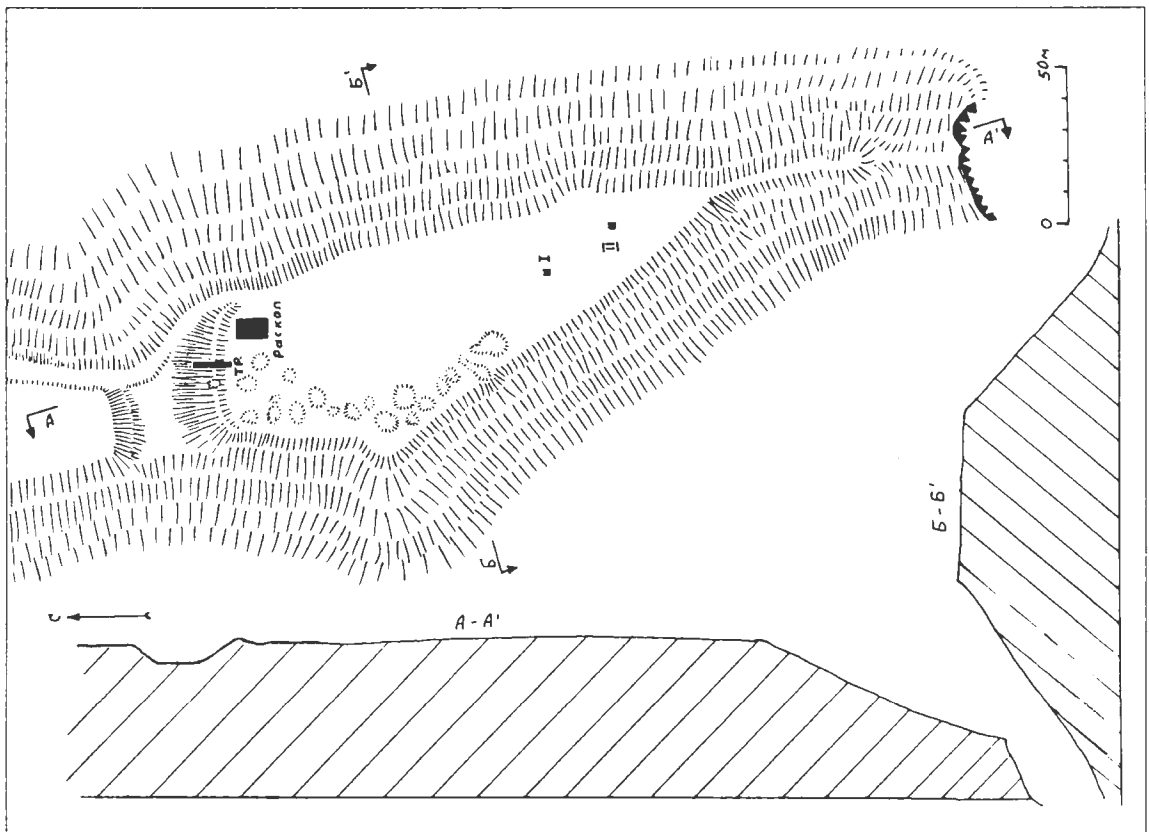

Рис. 3. Олександрівка, с., Лубенський р-н, гора Прісія. План городища. За Ю.Ю.Моргуновим.

руське місто Синець, за пізнішими згадками у джерелах, скоріше за все, є митрополічим „городком” Синелець [3. — С.356-357, 607] (рис.1).

У контексті продовження вивчення місцезнаходження населених пунктів зазначеного вище „Списку...” можна спробувати локалізувати ще кілька „міст” кінця XIII — початку XIV ст. Серед них — Ворона, що могла знаходитися біля сучасного селища Нові Санжари Новосанжарського р-ну Полтавської обл. На це вказує цікавий факт збереження гідроніму Ворона поблизу смт.Нові Санжари, що вживається до назви нижньої течії р.Полузір'я (права притока р.Ворскла). Тут існують залишки укріплень і посаду давньоруського городища в ур.Маджари [28. — С.58-59; 29. — С.25-26]. Населений пункт зі співзвучною

назвою — Ворониця — М.П.Кучера локалізує на Переяславщині, поблизу с.Воронькове, хоча за ним не передбачає відповідника назві, наведеній у “Списку руських міст...” [30. — С.31. — Прим.14].

Локалізація ще одного “міста” вищезазначеного “Списку...” — Кляпеча — лише позначена Ю.Ю.Моргуновим [25. — С.93-96]. Дослідник наводить аргументи на користь місцезнаходження останнього в урочищах Пурпурівщина, Боярщина, Суша поблизу с.Клепачі Лубенського р-ну Полтавської обл., на р.Вільшанка — лівій притоці Сули. Та пошуки городища різними дослідниками в околицях названого села не мали успіхів. Хоча за 3,5-4,0 км на північ від Клепачів розташований відомий археологічний комплекс роменсько-давньо-

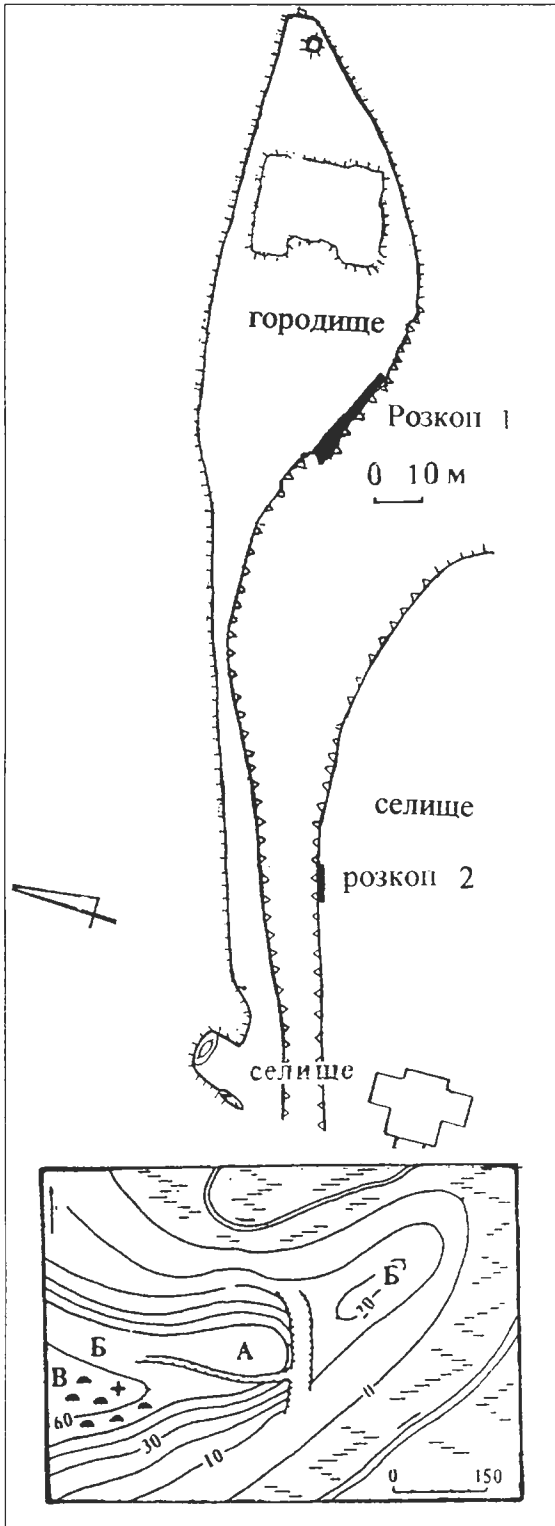
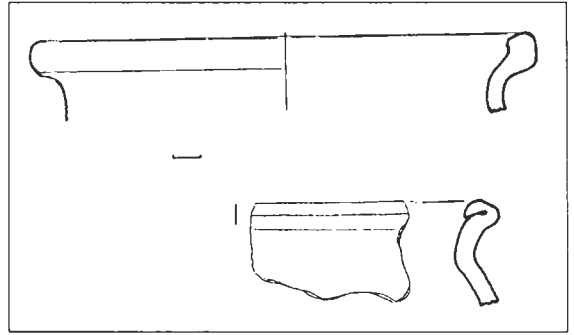

Рис.4. Городище, с., Чорнухинський р-н.
План городища. Кераміка другої пол. XIII ст.
За В.В.Приймаком та Ю.Ю.Моргуновим.

руського часу в ур.Коломак поблизу с.Хитці того ж району, у складі городища, селища і курганного некрополю [25. — С.90-93; 31. — С.69-72; 32. — С.203-204. — Рис.58; 33. — С.62]. З нього походить чимало знахідок давньоруського і післямонгольського часу [34. — С.95-99; 35. — С.130; 36. — С.182], зокрема, зразків спорядження вершника і коня — шпори „коліщатого типу”, що з’являється у XIII ст., а набуває поширення у XIV ст., льодохідного шипа, гачка від упряжі тощо (рис.2) [35. — С.94]. Враховуючи ці знахідки, а, разом із тим, більш виразні старожитності X-XIII ст., виявлені в околицях Хитців, не буде таким вже невірогідним припущення про локалізацію Кляпеча на місці городища в ур.Коломак у пониззі Удаю.

До останнього часу археологічні залишки поселень післямонгольської доби у межиріччі Ворскли та Сули залишалися маловідомими. Хоча кружальна кераміка XIII-XIV ст. все ж була виявлена при обстеженнях і розкопках посульських городищ, зокрема, в окрузі Воїня, Великої Буримки, на хут.Кизи-вер, пізніше — у Тарасівці (літописному Горошині) [25. — С.105. — Рис.33; 37], Сніпороді (ур.Каблучка) [38. — С.152], Лубнах, Снітині, Сенчі, Повстині [25] (рис.1).

Ю.Ю.Моргуновим досліджувалися рештки укріплення — городища-схованки на горі Пріся у с.Олександрівка

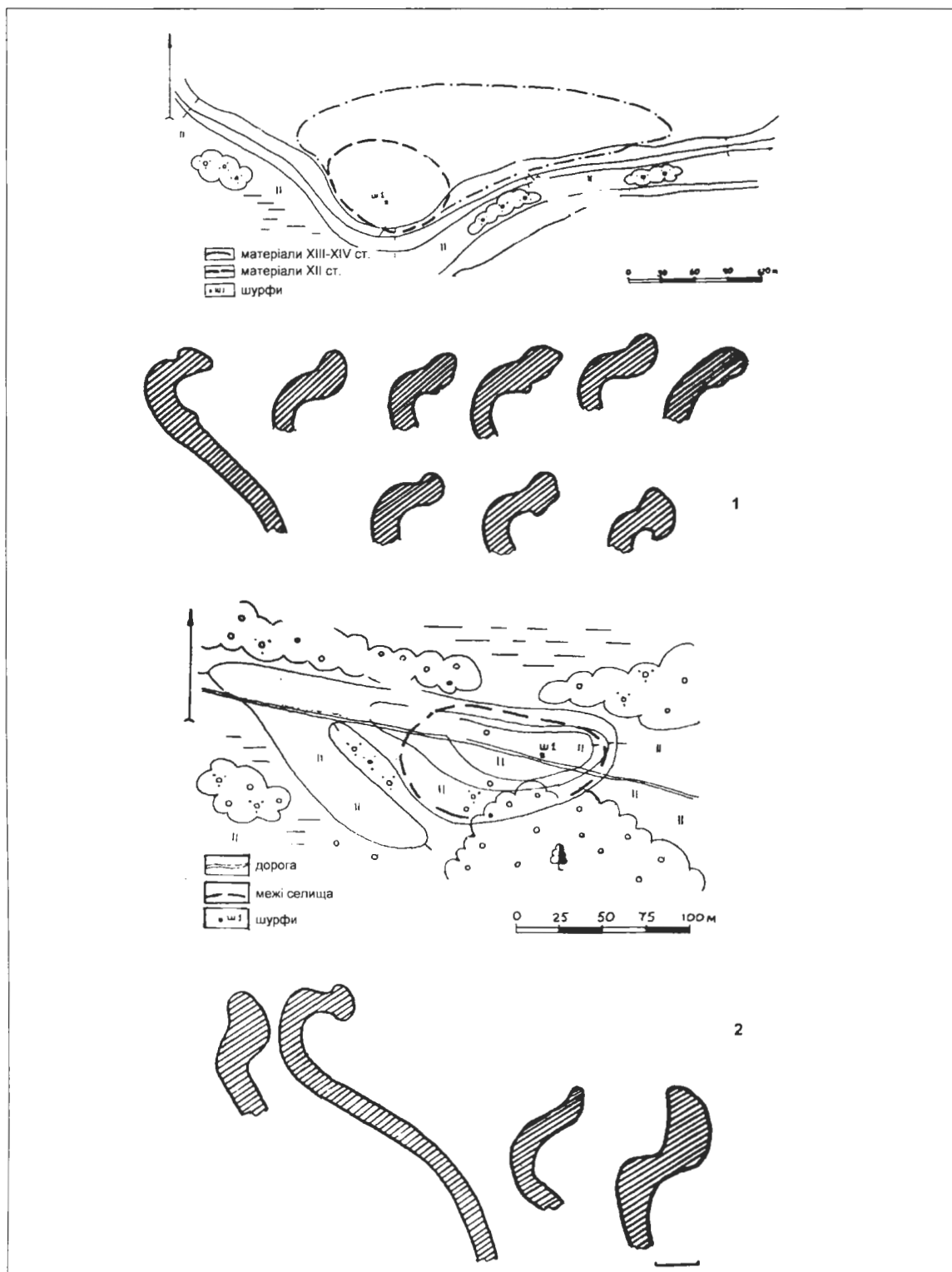

Рис.5. Олександрівка та Малий В'язівок, сс., Лубенський р-н.
 Плани селищ й уламки кераміки XIII-XV ст.
 За О. Б. Супруненок.

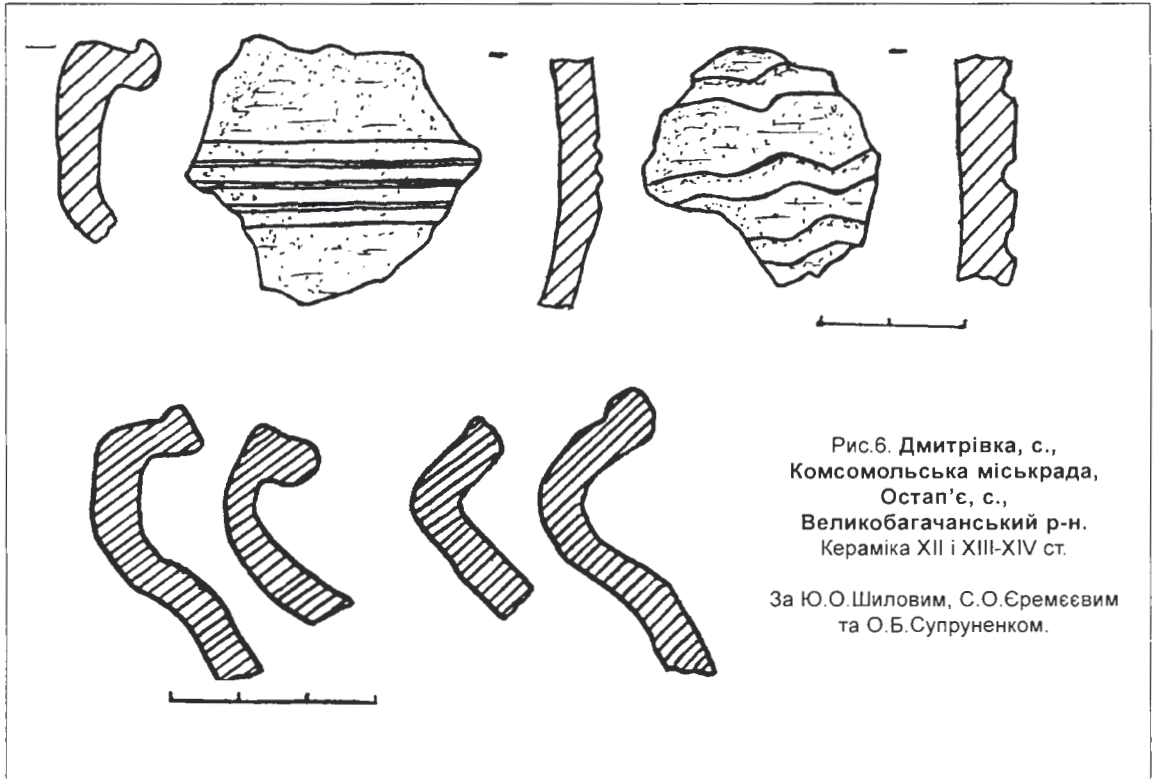

Рис.6. Дмитрівка, с.,
Комсомольська міськрада,
Остап'є, с.,
Великобагачанський р-н.
Кераміка XII і XIII-XIV ст.

За Ю.О.Шилівим, С.О.Єремєєвим
та О.Б.Супрунєнком.

Лубенського р-ну, де розкопками встановлений факт спорудження потужного валу і рову ще у XIII-XIV ст. (рис.3) [25. — С.101; 39. — С.275-276]. Дослідник вважає, що саме до сусіднього, підсиленого природою, останця високого корінного берега в долині Сліпороду переселилися мешканці літописного Сніпороду, заснувавши навколо свої селища [40. — С.100-101].

Життя іншого посульського давньоруського центру, — ймовірно, давньоруської Многи, — продовжувалося також після навали монголо-татар — на стрімкому, укріпленому мису у с.Городище по р.Удай (рис.4) [41. — С.64-67]. Поряд існувало кілька селищ, зокрема, поселення в ур.Острів у с.Лушники Лубенського р-ну [40. — С.100].

Сліди трьох селищ XIII-XIV ст. відкриті розвідками О.Б.Супрунєнка на обох берегах Сліпороду, неподалік від гори Пріся, поблизу с.Олександрівка Лубенського р-ну (рис.5:1) [38. — С.152], а

рештки курганного і ґрунтового некрополів — під схилами цього ж помітного останця. Вони вивчалися шляхом розкопок В.М.Щербаківським у 1913 р., який дослідив тут кілька ґрунтових і підкурганних поховань давньоруського та пізньосередньовічного часу [42. — С.11].

Залишки ще одного селища виявлені наприкінці XIX ст. В.Г.Ляскоронським у заплаві Сули, на південний схід від сучасного с.Малий В'язівок Лубенського р-ну. Воно займало невисоку дону, площею 0,2-0,3 га, над Сулою й існувало, як показали обстеження О.Б.Супрунєнка, на протязі другої половини XIII — початку XV ст. (рис.5:2) [5. — 1903. — С.59; 38. — С.150; 43. — Арк.34].

Кераміка та окремі знахідки післямонгольської доби виявлені й на поселеннях по Пселу, зокрема, в околицях городища в Омельнику, на майданчиках укріплень в Манжелії та Говтві, селищах у пониззі цієї ріки — поблизу с.Дмит-

рівка (кол. хут. Суки) Кременчуцьго р-ну (пункти I, III, V), де були зібрані фрагменти посуду XII-XIV ст. (рис.6) [44. — С.47]. С.О.Беляєва і М.М.Корінний також погоджуються з існуванням Говтвянського поселення у XII-XIV ст. [17. — С.29. — Рис. 3: карта; 45. — С.56]. До речі, фрагменти кружального посуду другої половини XIII ст. нещодавно виявлені на говтвянській Шаргорі під час відвідин пам'ятки одним із авторів.

Крім того, матеріали другої половини XIII-XIV ст. відкриті і на лівобережних подніпровських селищах: у Комсомольську (ур.Барбара, пункти I та II, Золотнище I і II) (рис.7) [46. — С.122-124; 47. — Арк.13-14], околицях Григоро-Бригадирівки, Павлівки, на міліні з кол. Переволочинською фортецею у Світлогірському, Орлику [48. — С.172; збори Єремєєва С.О., 1992-1994 рр.] і Радянському Кобеляцького р-ну. Останнє поселення цікаве тим, що звідти походить виразна колекція уламків посуду XIII-XIV ст. середньодніпровського типу, котрий доживає до золотоординського часу, а також чимало уламків глиняної обмазки, залізної руди і шлаків [48. — С.95].

В результаті невеликих охоронних розкопок 1990 р. у Комсомольську, в ур.Барбара (пункт II), було виявлено кераміку XI - XIII ст., а з сусіднього поселення Барбара I походить залізний наконечник списа лавролистного типу, що побутував у XII-XIII ст. Окрему групу серед комсомольських матеріалів становлять знахідки другої половини XIII - XIV ст. Серед них вирізняються верхні частини горщиків із масивними вінцями округлої конфігурації, які м'яко переходять в округле плічко, а один із фрагментів має кільцеподібну ручку, прикріплену до вінця та опущену на плічко горщика (рис.8) [46. —

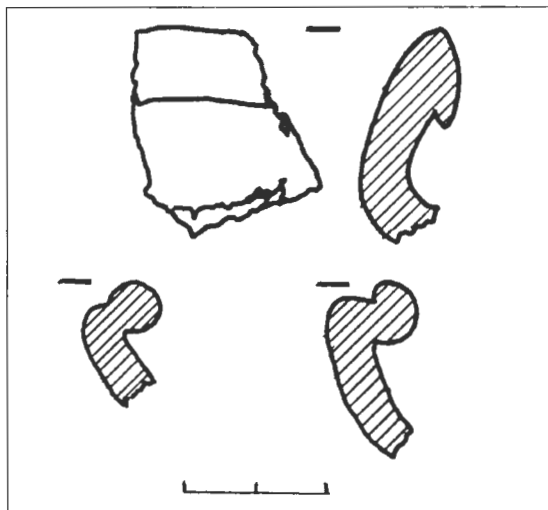

Рис.7. Золотнище, с., Комсомольська міськрада. Кераміка XIII-XIV ст. з поселень Золотнище I-II. За К.М.Мироненком та О.Б.Супруненок.

С.123-124]. Під час краєзнавчих обстежень руйнувань берега у 1991 р. на поселенні Барбара II досліджені, ймовірно, залишки кузні XIII ст. [49. — С.17. — Кольор. фото на вкл.], позначені певною добіркою речей та виразними уламками кружального посуду (рис.9).

Полтавськими дослідниками також археологічно вивчалися об'єкти другої половини XIII-XIV ст. у с. Глинське Зіньківського р-ну на Ворсклі [50. — С.91-92], де виявлені численні фрагменти гончарного посуду та окремі виразні знахідки вказаного періоду (рис.10; 11). Гончарна кераміка другої половини XIII-XIV ст. зібрана в ур.Рубіжне на західній околиці смт. Котельва, а також неподалік с.Млинки Котелевського р-ну. До речі, на першому з котелевських поселень відкриті рештки землянки у відслоненнях на лівому березі Ворскли, у південно-західному кутку Ковпаківського дендропарку.

На посаді літописної Лтави у Полтаві досліджено кілька господарських ям та господарське приміщення цього ж часу із рештками гончарного горна. Воно містило кераміку другої половини

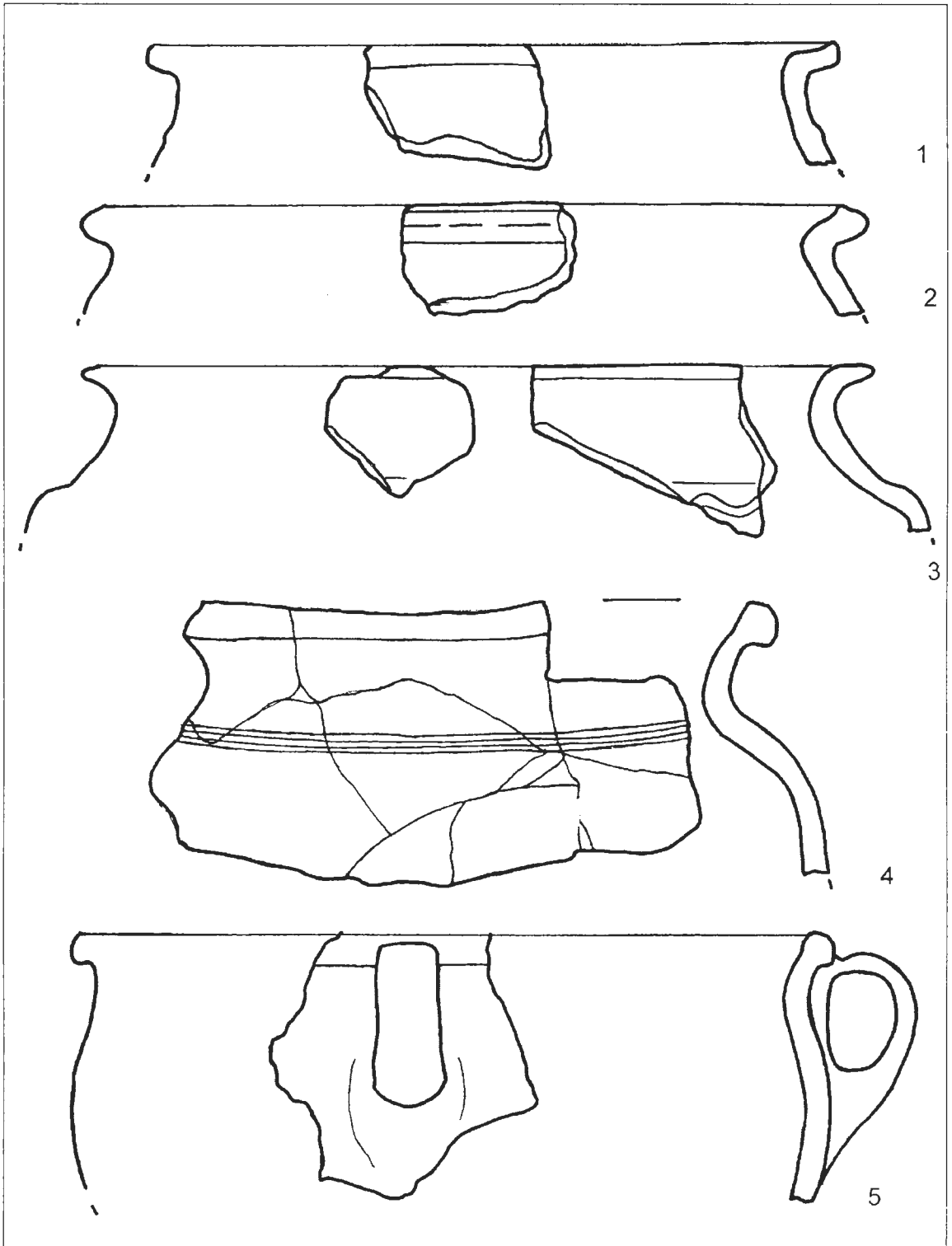

Рис.8. Комсомольськ, м., ур.Барбара. Кераміка XIII-XIV ст. з поселення Барбара II.
За Л.М.Луговою та К.М.Мироненком.

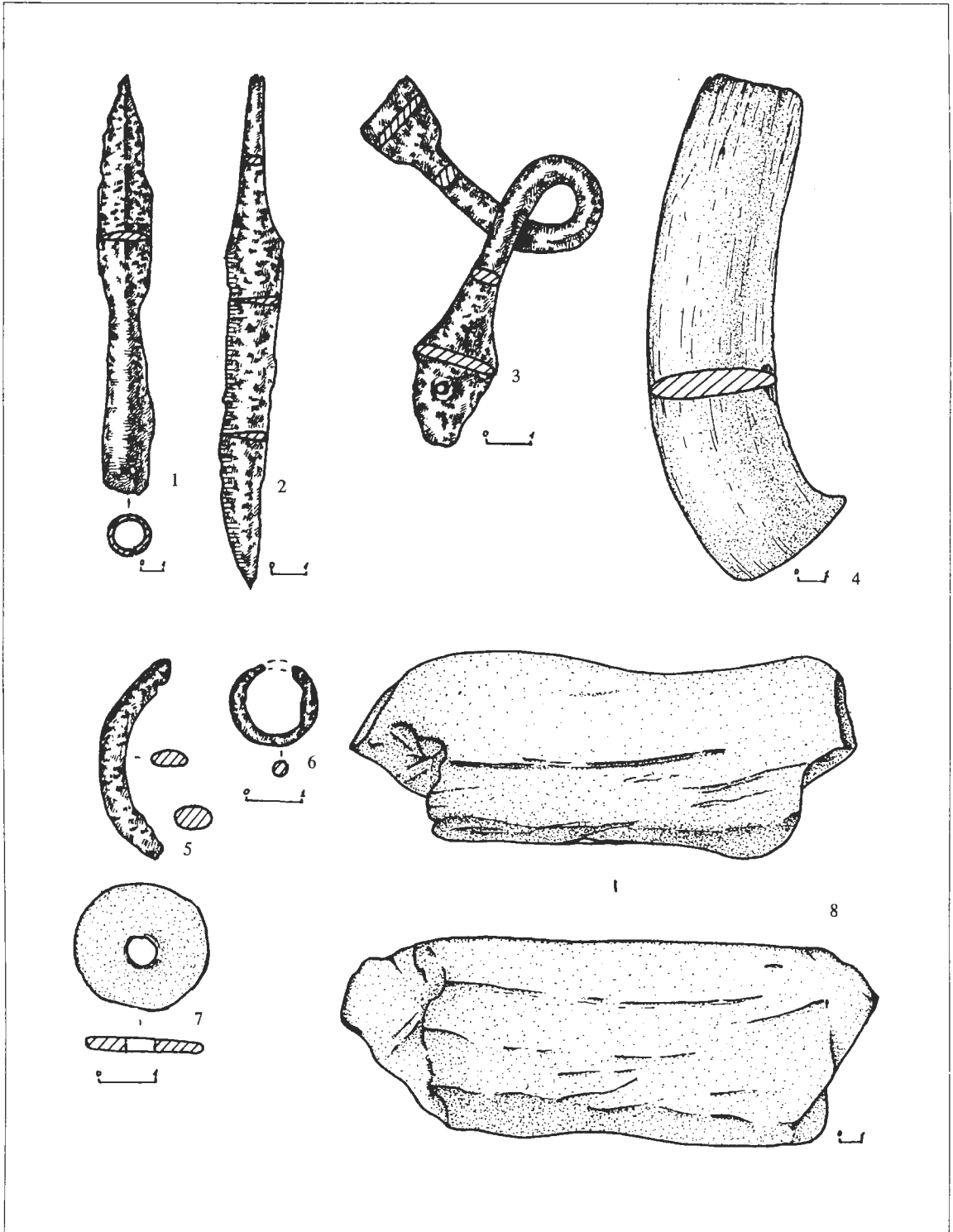

Рис. 9. Комсомольськ, м., Келеберда, с., Кременчуцький р-н.
 Знахідки XII-XIV ст. з ур. Барбара I (1) і II (2-6,8) та ур. Павлівка (7).
 Залізо (1-3,5-6), кістка (4), кераміка (7), камінь (8). Комсомольський ІКМ.

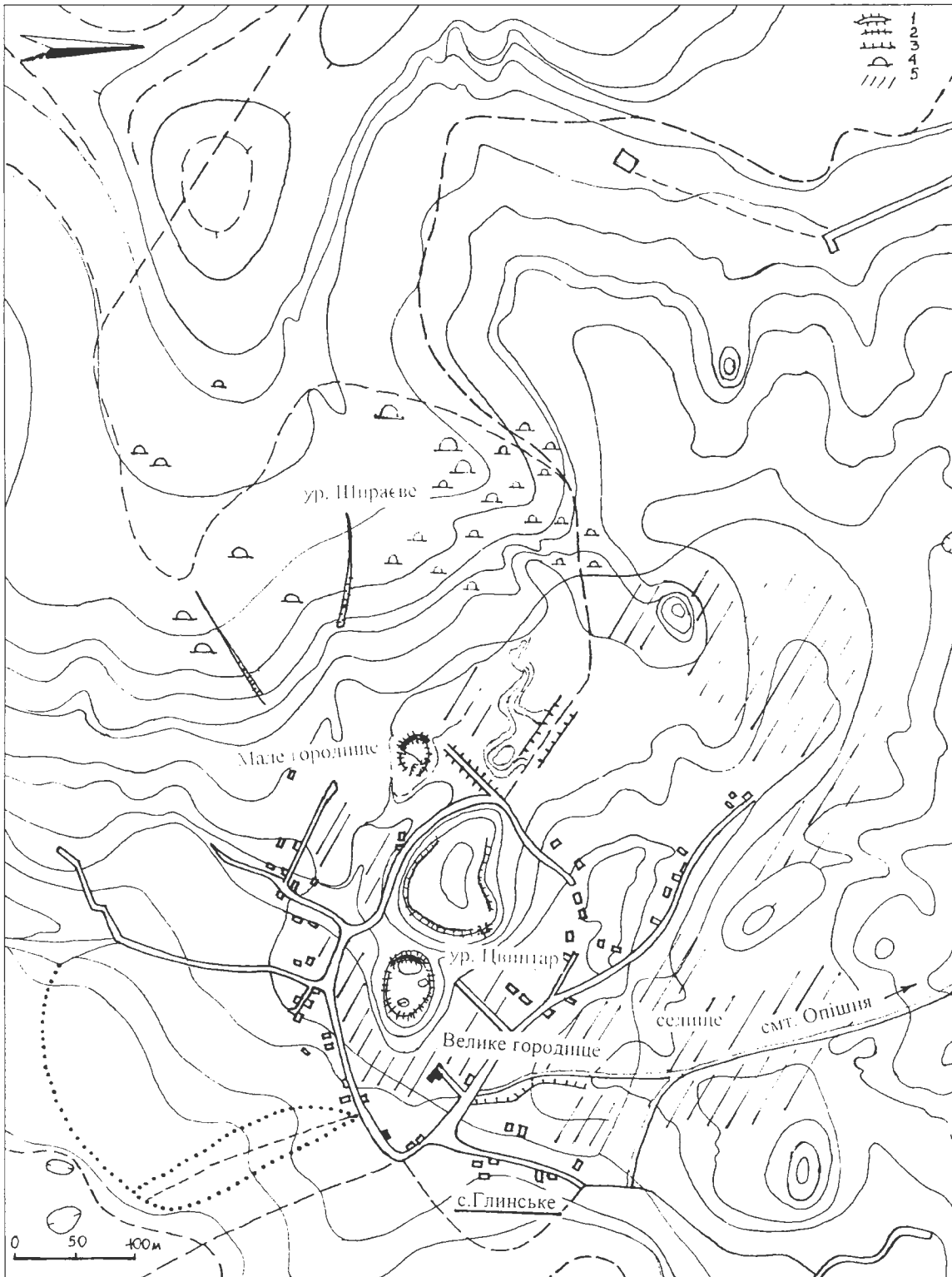

Рис.10. Глинське, с., Зіньківський р-н. План археологічного комплексу IX-XIV ст.
За К.М.Мироненком та О.Б.Супрунечком.

Умовні позначення: 1-2 — вали; 3 — ескарпи; 4 — кургани; 5 — територія поселу.

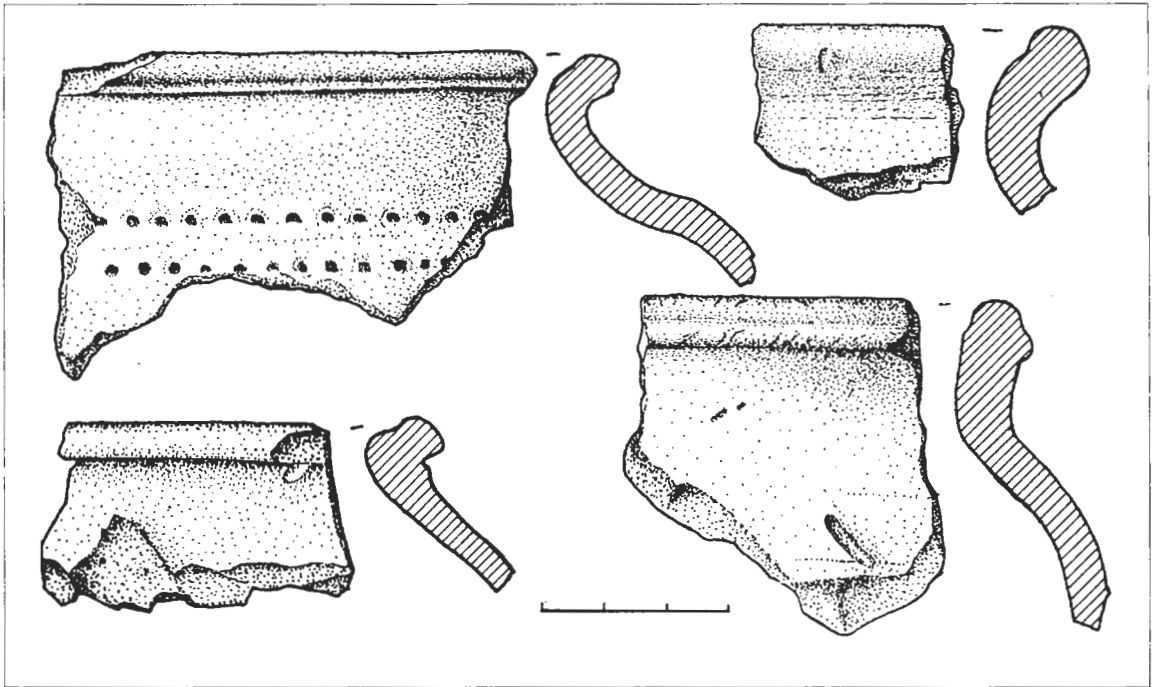

Рис.11. Глинське, с., Зіньківський р-н. Кераміка XIII-XIV ст.
За І.М.Гавриленком.

XIII- XIV ст., з наявними значними пережитками давньоруської гончарної традиції [51. — С.130-141]. Серед найцікавіших об'єктів у полтавських дослідженнях — житло №15/1998 р., орієнтоване кутами за сторонами світу. Через його неповну збереженість розміри споруди встановити важко. У материк житло заглиблювалося лише на 10-15 см, а його опалювальною спорудою, скоріше за все, було вогнище. У заповненні котловану знайдені зубило, пробоець, залишки термічної обробки заліза, що дає змогу припускати виробничий характер використання приміщення, ймовірно, кузні. Чи не була вона водночас і житлом, визначити важко. Однак, варто мати на увазі, що знайдені інструменти могли використовуватися і для слюсарних робіт, а тому інтерпретувати виявлене приміщення можна й як житло. Тим більше, що домобудівництво цього часу помітно різниться від давньоруського: в Шпилівці,

Озаричах, Тополі в околицях Сум Сумської обл. відомі приміщення, де різні печі були також відсутніми. Вірогідне датування житла — у межах другої половини XIII-XIV ст. [52. — С.57-58].

Крім зазначених, керамічні матеріали післямонгольського часу у Полтаві містила і господарська яма № 15/1998 р., у заповненні якої було виявлено велику кількість уламків гончарного посуду та цілих черепашок слимаків *Helix vulgaris*. Цей об'єкт, імовірно, пов'язаний з існуванням вже згаданого житла № 15 [52. — С.62]. Окремі фрагменти кераміки другої половини XIII - XIV ст. траплялися і у заповненні житла № 1/1997 р. XII — першої половини XIII ст., дослідженого на посаді Лтави на Інститутській горі [53. — С.145-152].

Під час розкопок прилеглої до городища роменсько-давньоруського часу частини передгороддя на Івановій горі (Соборний майдан, кол.Червона площа) у Полтаві в 1946, 1990 та 2001 рр.

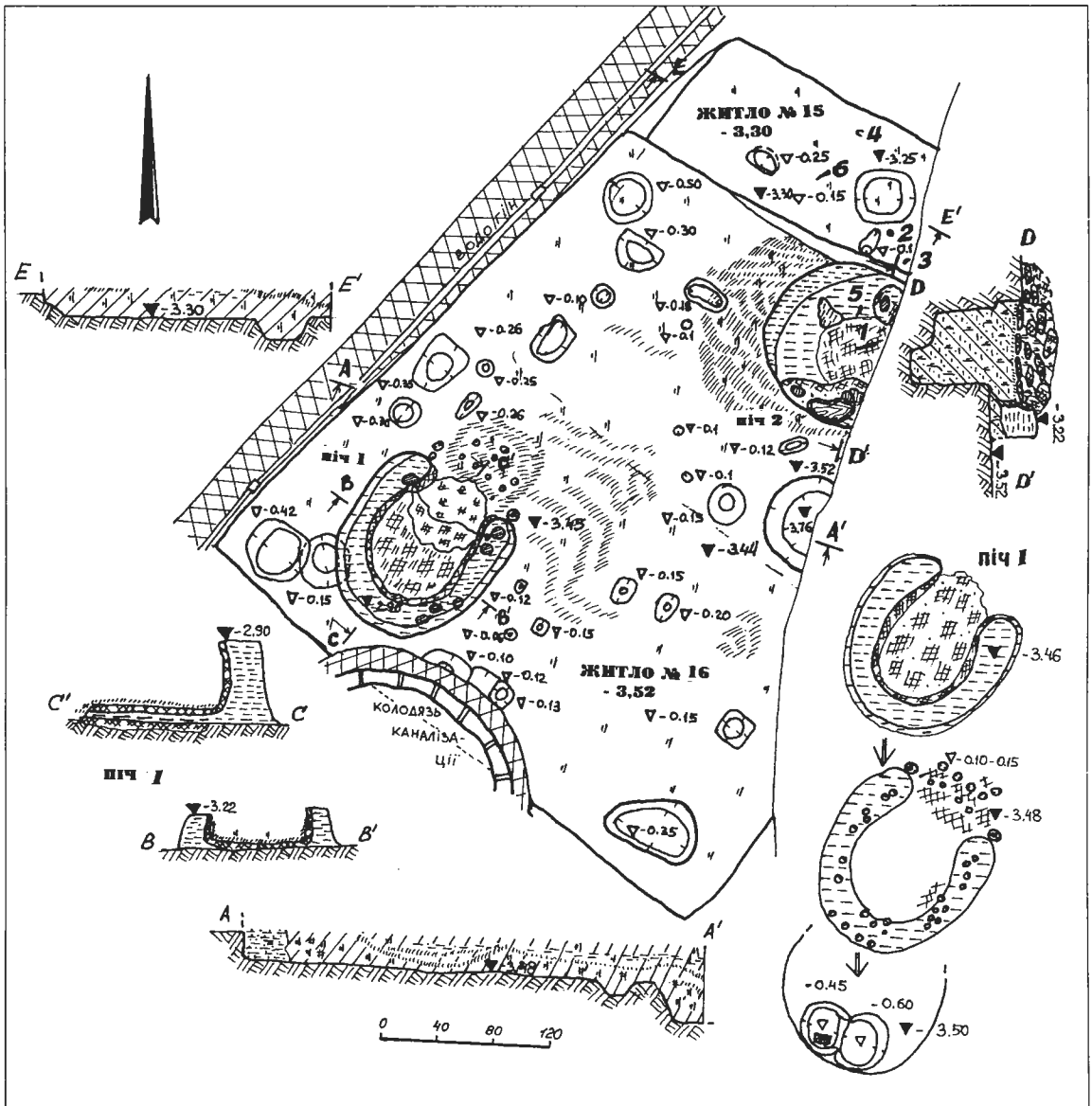

Рис 12. Полтава, м., Інститутська гора, посад .

План та перетини жител №№ 15 і 16/1998 р., Плани і перетини решток печей. За О.Б.Супруненок і В.В.Приймаком.

було виявлено також залишки господарських споруд і ям з матеріалами другої половини XIII - XIV ст. (рис.17-19). Аналогічні знахідки траплялися й у заповненні поховань цвинтаря XVII- XVIII ст. поряд із Свято-Успенським собором [54. — С.60-72; 55; 56. — С.148-149. — Рис. 4: 9,11; 6: 2,3].

З огляду на виявлені знахідки, є підстави припустити, що із середини

XIII ст. населення літописної Лтави відчутно скоротилося і селище існувало переважно на Івановій горі. За межі цього поселення виносилися лише господарські й ремісничі споруди та окремі садиби [58. — С.106-107].

Навпроти Полтавського поселення, над заплавою Коломака, у с.Макухівка Полтавського р-ну І.А.Зарецьким знайдений бронзовий хрест XIV ст. (рис.20)

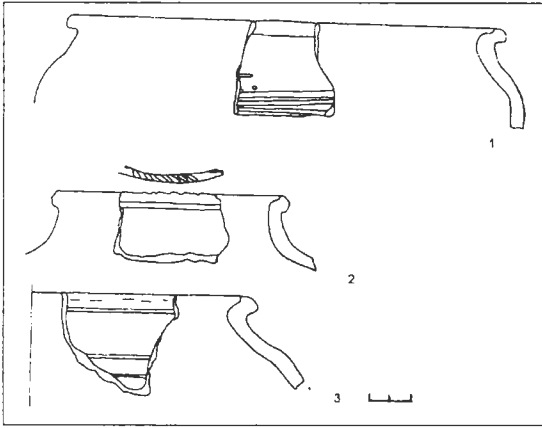

Рис. 13. Полтава, м., Інститутська гора, посад.
Кераміка з житла № 15/1998 р.
За К.М.Мироненком.

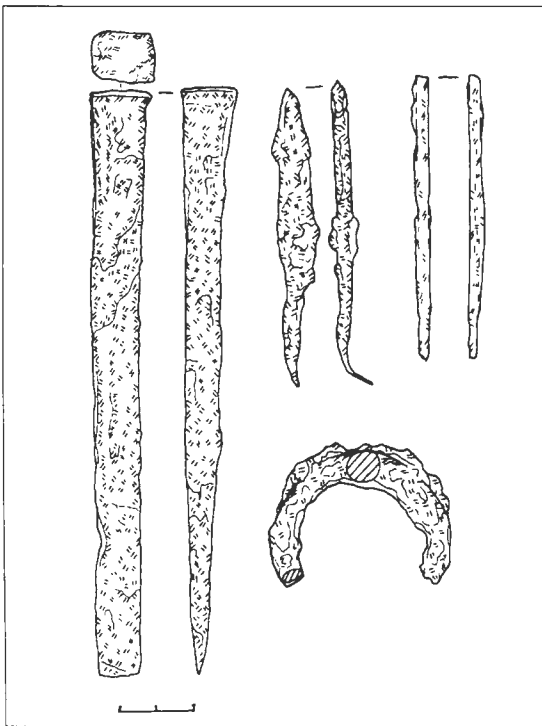

Рис. 14. Полтава, м., Інститутська гора, посад.
Вироби із заліза з житла № 15/1998 р.
За К.М.Мироненком.

і зразки гончарного посуду цієї епохи [57. — С.43; 58. — С.107. — Рис.108]. Існує точка зору, що Полтавське поселення було знищене 1399 р., й не існувало не менше трьох десятиліть після горезвісної Ворсклинської битви. Як її наслідок — степовими нападниками бу-

ло спустошено значну частину населених пунктів Дніпровського Лівобережжя [58. — С.108].

Керамічні матеріали XIII-XIV ст. виявлені й на одному з городищ у с.Старі Санжари Новосанжарського р-ну, поблизу останнього — в ур.Горошочкова яма, поодинокі фрагменти — в с.Кунцеве того ж району [127. — С.67-77].

Насамкінець, необхідно зазначити й знахідку на березі Орелі, в околицях містечка Царичанки, колишньої Полтавської губ., човна-довбанки довжиною 3,83 м, датованого за допомогою радіовуглецевого аналізу 1217-1297 рр. Цей зразок плавзасобу післямонгольської епохи зберігається у Дніпропетровському історичному музеї (рис.21) [59].

Отже, матеріальні свідчення існування життя у лісостеповому межиріччі Орелі й Сули у другій половині XIII - XIV ст. вказують на наявність відчутно помітних тут контингентів давньоруського населення, втягнутого в орбіту історичних подій зоолодинської історії. Тому остаточну крапку на давньоруській історії краю поставила лише битва на Ворсклі 1399 р., яка завершила давньоруську традицію розвитку на цьому Південно-Східному порубіжжі Русі [60. — С.61; 97. — С.123]. Подальша історія регіону пов'язана з іншими традиціями, що мають коріння на Правобережжі України. Вони, так би мовити, наклалися на місцеві, які на той час ще не набули панівних, домінуючих рис.

Осібну групу пам'яток післямонгольської доби у передстепових районах Полтавщини складають суто зоолодинські старожитності, датовані кінцем XIII - початком XV ст. Вони представлені рештками поселень міського типу, їх некрополями, похованнями кочівників та землеробського населення у ґрунтових могильниках, кочівницькими захороненнями в курганах.

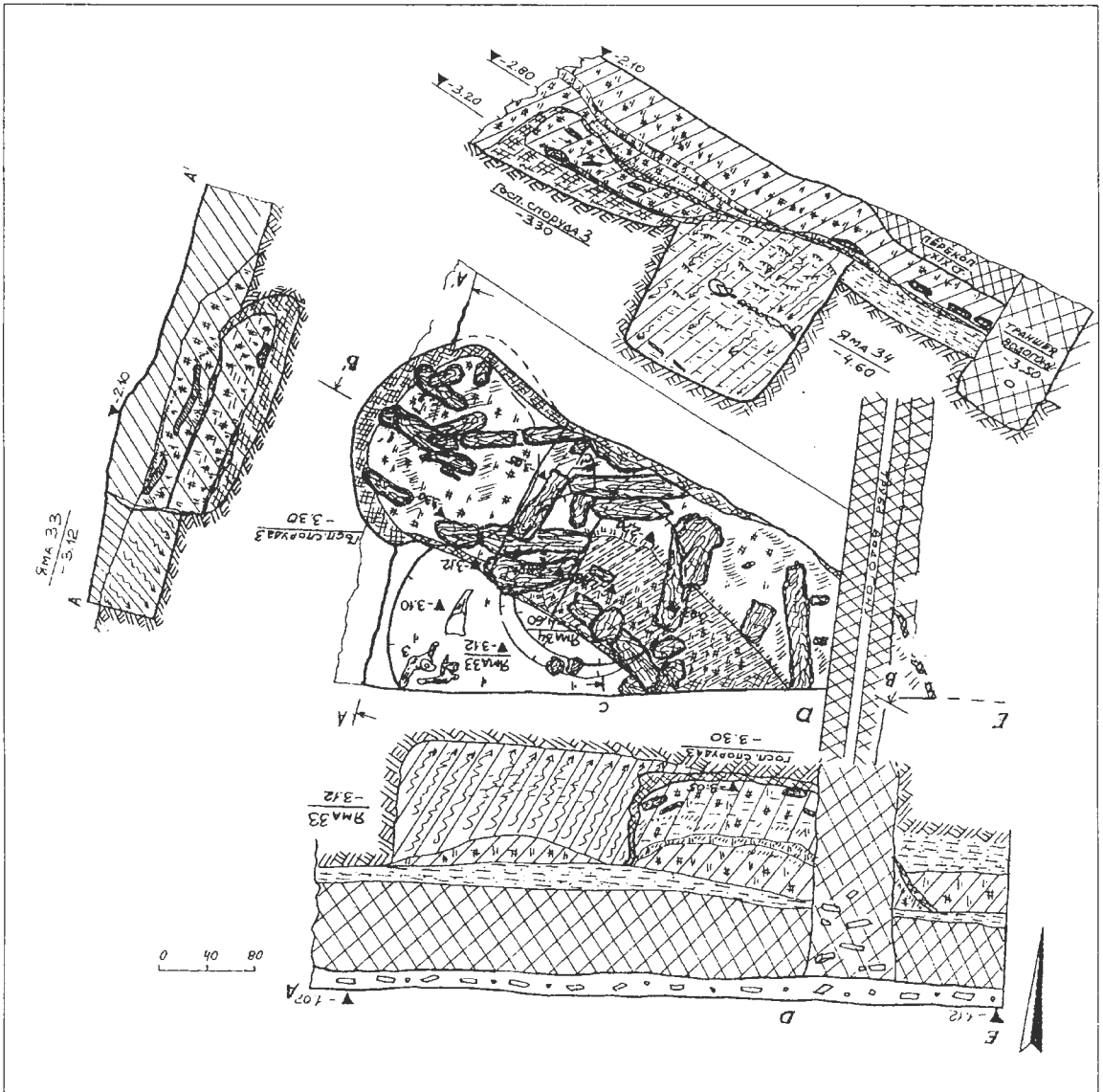

Рис 15. Полтава, м., Інститутська гора, посад.
 План та перетини решток господарської споруди другої половини XIII-XIV ст. За О.Б.Супрунечком.

На сьогодні найкраще відоме Кишеньківське поселення, що знаходилося у гирлі Ворскли, на території колишнього с.Правобережна Кишенька Кобеляцького р-ну, на жаль, затоплене Дніпродзержинським водосховищем; некрополь цього ж містечка, залишки якого знаходяться над сучасним селом на Мечетській горі, а також окремі поховальні комплекси та скарби монет. Крім того, існують свідчення про наявність ще

кількох золотоординських поселень у межах Орільсько-Сульського межиріччя.

Рештки поселення золотоординської доби у Правобережній Кишеньці займали піщане підвищення другої надзапланної тераси правого берега Ворскли, практично у центрі колишнього затопленого села, і фіксувалися на площі близько 1,5-2,0 га. Вони були перекриті потужними культурними нашаруваннями пізньосередньовічного сотенного містеч-

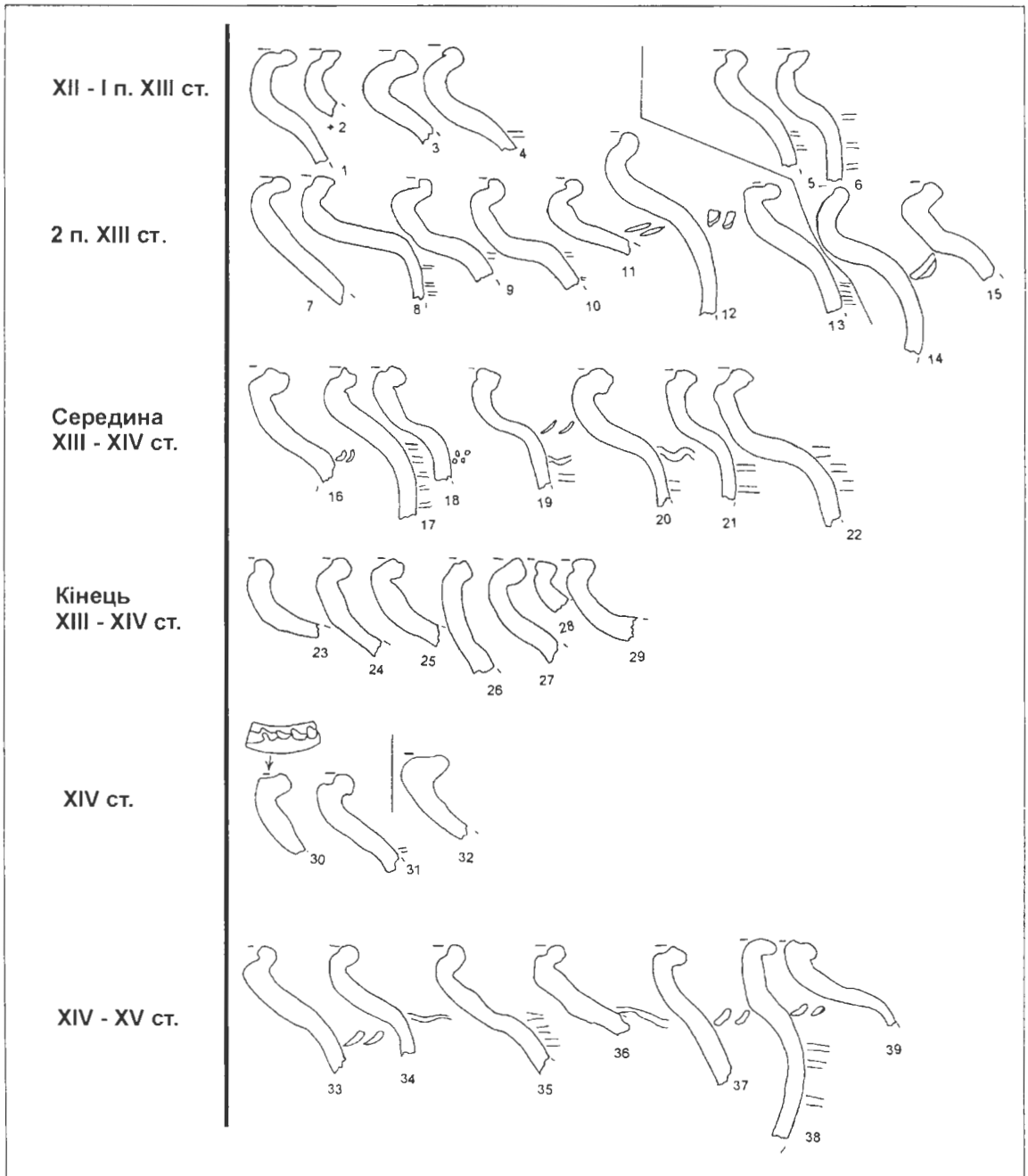

Рис. 16. Полтава, м., Інститутська гора, посад.
Кераміка XII-XV ст. з решток господарської споруди. За К.М.Мироненком.

ка. Про існування поселення стало відомо, коли воно почало інтенсивно розвиватися Дніпродзержинським водосховищем у 1960-х – на початку 1970-х рр. Знахідки золотоординського часу — уламки кераміки, мідні та срібні моне-

ти виявляли ряд дослідників і збирачів, в тому числі М.П.Кучера і Є.В.Махно. Останнім оглядав сліди поселення у 1980-х рр. В.М.Шалобудов. Найчастіше ординські матеріали траплялися в ур.Острів, посеред колишнього райцентру. Од-

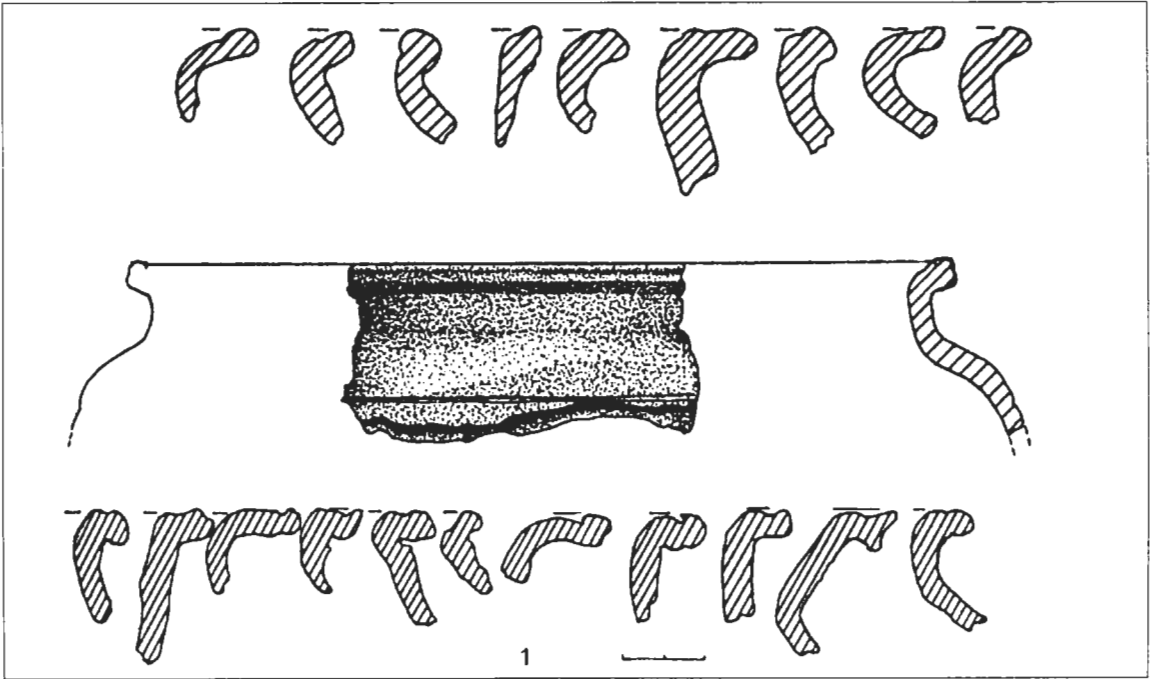

Рис.17. Полтава, м., Іванова гора (Спаська вул., 11).
Кераміка XII - XIV ст.
За О.В.Григор'євим та І.М.Кулатовою.

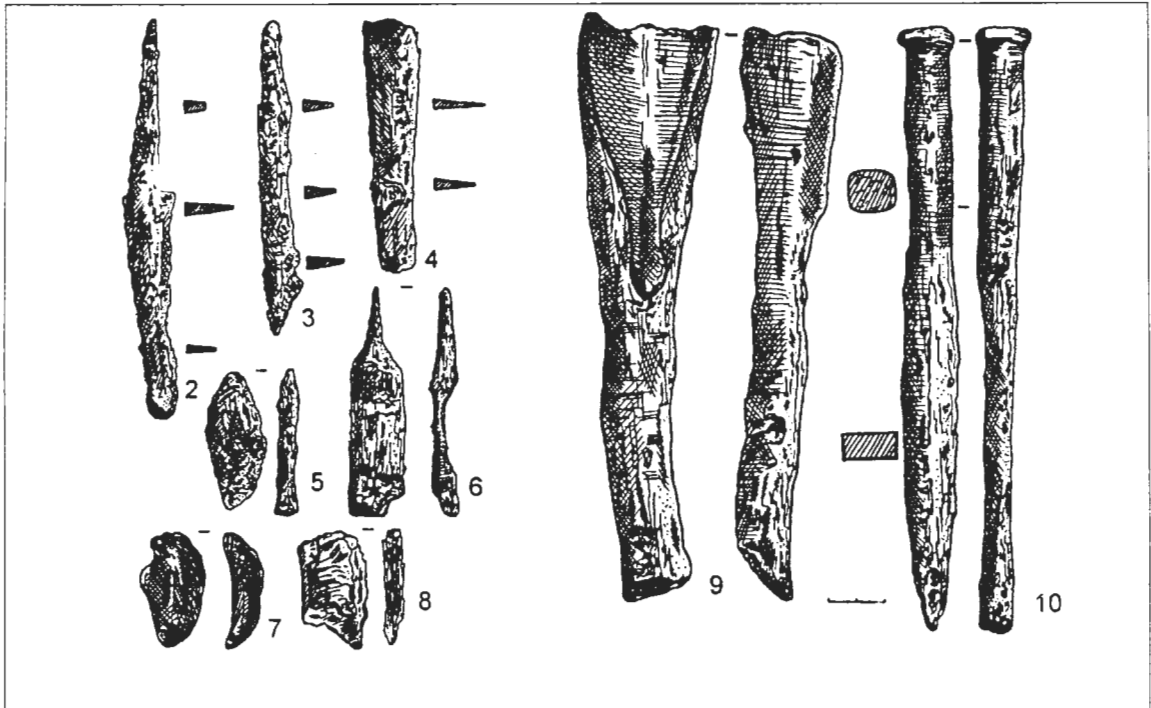

Рис.18. Полтава, м., Іванова гора (Спаська вул., 11 та Соборний майдан).
Знахідки XII-XIV ст. з майданчика і посаду городища. За О.В.Григор'євим та І.М.Кулатовою.
2-6,8-10 — залізо, 7 — олово.

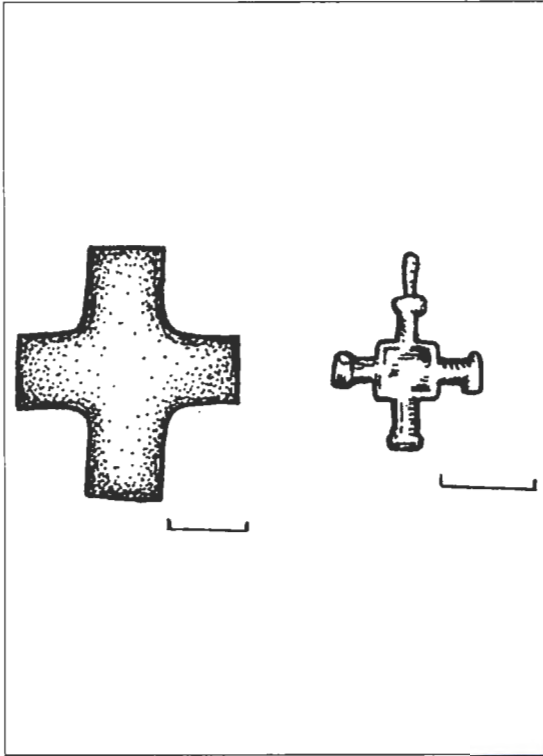

Рис. 19. Полтава, м., Іванова гора (Соборний майдан).
Хрести-тільники XIII-XIV ст.
Бронза, пірофілітовий сланець.
За І.І.Ляпушкіним.

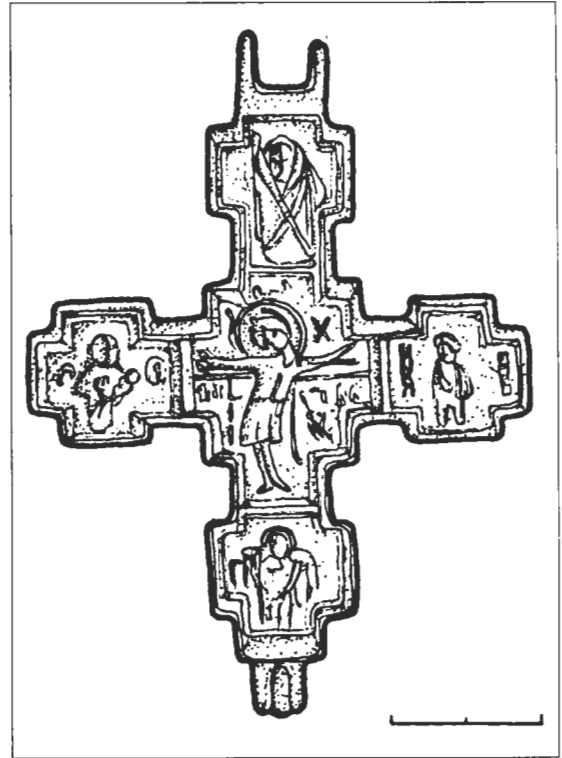

Рис. 20. Макухівка, с., Полтавський р-н.
Хрест XIV ст.
Бронза.
Знахідка І.А.Зарецького.

ним із авторів 1983 р. зафіксовані знахідки вказаної епохи і за 0,2-0,3 км на північний схід від сучасного села, на закріплених від водної ерозії берегах Ворскли [60. — С.61; 61. — Арк.27; 62. — С.116].

Кращою збереженістю відзначався некрополь зазначеного вище поселення [63. — С.529]. Мечетський могильник, що досліджувався І.А.Зарецьким та В.М.Щербаківським 1912 р. [8; 9. — С.3-5], оглядався М.А.Станом в 1941 р. [64. — С.28] і обстежувався О.Б.Супруненьком 1983 р. [65], розташований на краю плато мису високого корінного берега Ворскли, при її впадінні у Дніпро. Кладовище займає площу понад 6 га, частково пошкоджене кар'єром цегельного заводу. Тут досліджені фундаменти двох центричних купольних гробниць (рис.22), виявлені рештки основ

ще двох мавзолеїв, а також ями кількох ґрунтових поховань. Розміри мавзолеїв становили 7,4х7,4 та 9,5х9,5 м. Вони зводилися із квадратної та прямокутної за формою, добре випаленої товстої цегли розміром 20-23 х 20-23 х 6,0-6,5 см на глиняному розчині [9. — С.3-6]. З південного боку споруд були простежені залишки входів і невеликих ганків; біля одного із них — цегляної вимостки. У першому мавзолеї досліджено три, другому — один склеп, викладені цеглою, що містили 5 пограбованих поховань, здійснених у дерев'яних трунах. Споруди постраждали від діяльності грабіжників та вибирання у XIX ст. цегли місцевим населенням. Виявлені уламки майолікових кахлів з голубою та зеленкуватою поливою, плиток на кашині з підглазурним візерунком білого, блакитного і синього кольо-

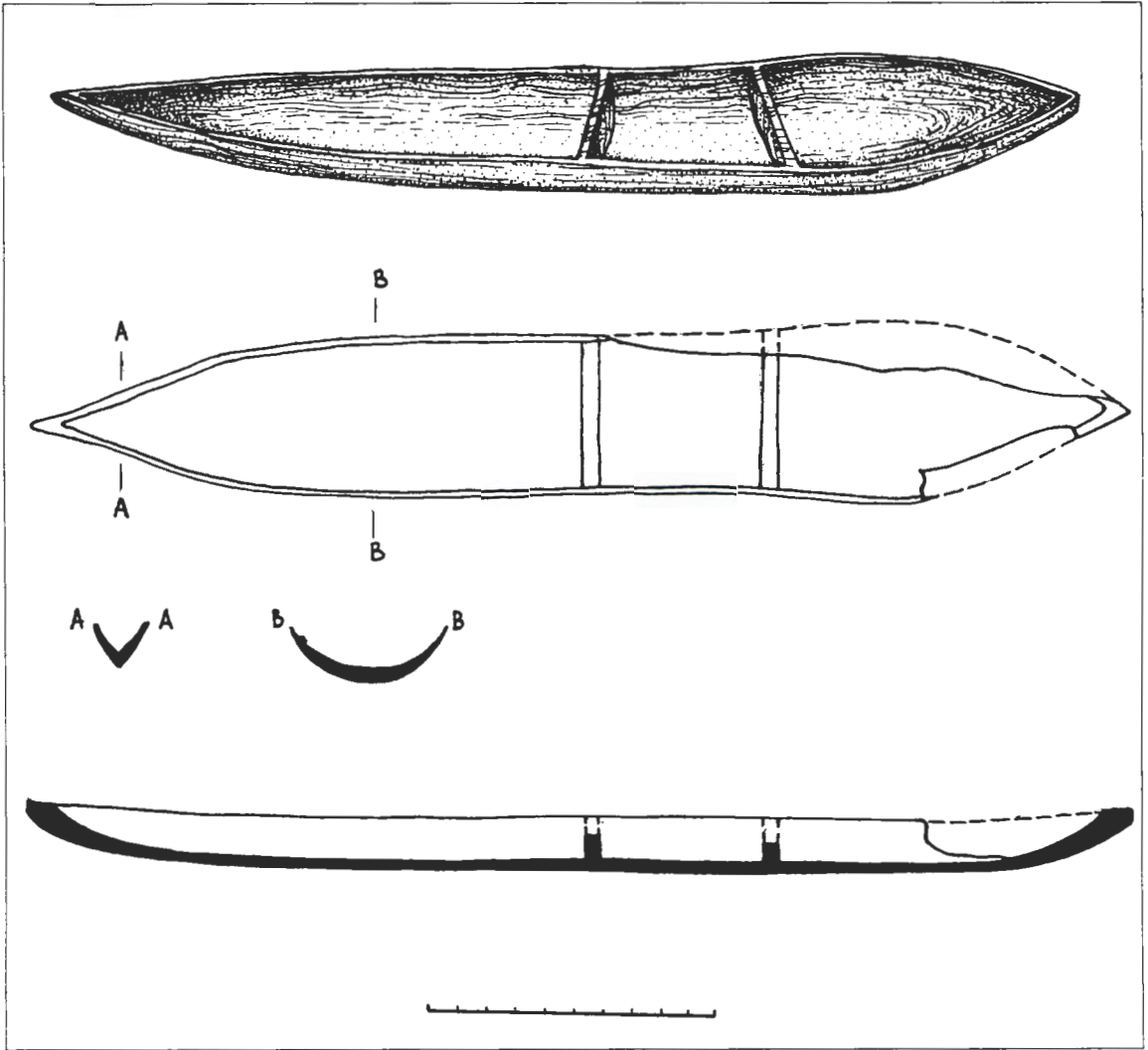

Рис. 21. Царичанка, м-ко., околиці (на р.Орель). Човен-довбанка XIII ст.
За Г.О.Шаповаловим.

рив, фрагменти теракотових архітектурних прикрас, шматки вапняної штукатурки (рис.23) і гіпсу, що належали декору купольних поховальних споруд, добре відомих на некрополях золотоординських міст Поволжя, Середньої Азії, Молдови і Східного Криму XIV ст. [66. — С.233].

Досліджені кілька ям пограбованих ґрунтових поховань, із розвалами цегляних надмогильних масштаб у заповненні, уламками залізних цвяхів, фрагментами червоно- та жовтоглиняного кружального посуду [8. — С.111-120; 9.

— С.1-8; 61. — Арк.23-27]. З некрополя походить знахідка уламка срібної пайцзи із отвором та слідами напису арабською мовою. Між іншим, ще одна знахідка бронзової пайцзи з прокресленим написом китайською мовою виявлена на схилі Іванової гори у Полтаві [67. — С.84], інша — в ур. Вал у Лубнах [68. — С.268. — № 67]. Відкриття подібних “посвідчень особи” післямонгольської доби засвідчує наявність життя на названих поселеннях упродовж XIII-XIV ст. та хоча б епізодичне перебування тут ординських збирачів податків-баскаків.

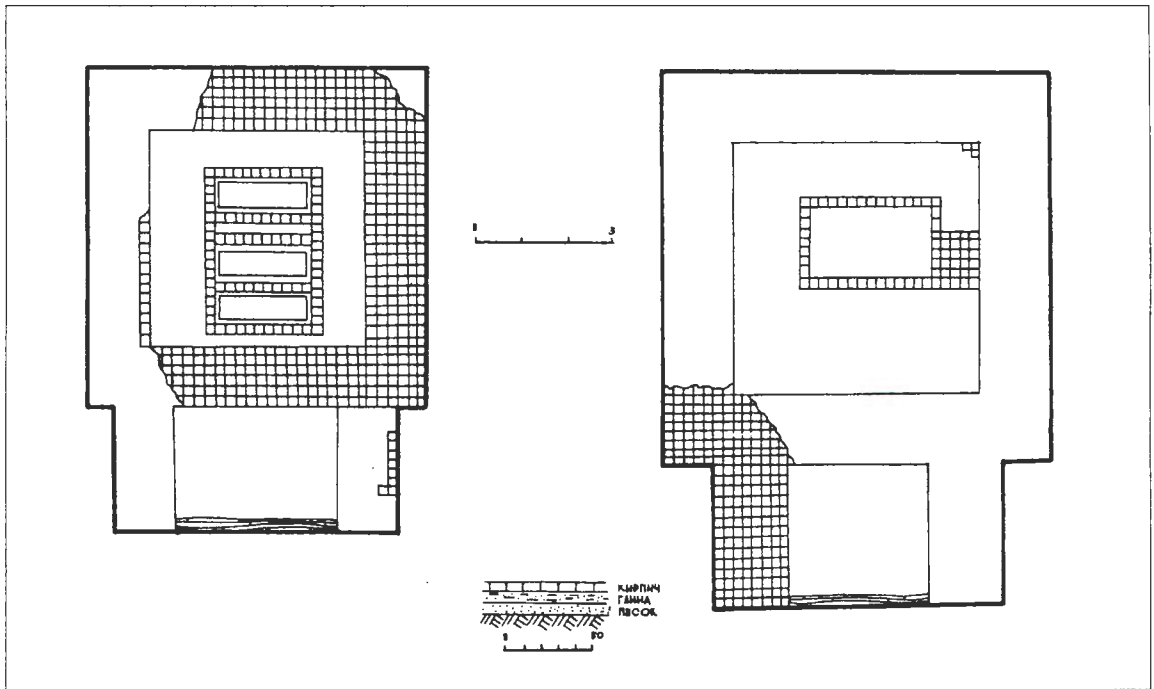

Рис. 22. Кишенька Правобережна, с., Кобеляцький р-н, ур. Мечеть.
Плани мавзолеїв кін. XIII - XIV ст. За В.М.Щербаківським.

Ще один ґрунтовий некрополь, вірогідно, невеликого поселення золотоординського часу виявлений 1995 р. під час обстежень відслонень мису третьої надзапівної тераси р. Ворскла, за 30 м на південний схід від городища роменсько-давньоруського часу в с.Старі Санжари (Решетники) Новосанжарського р-ну. У його складі досліджено три практично безінвентарних випростаних поховання зі східною орієнтацією, впущених у культурний шар посаду XII-XIII ст. (рис.24:1-4). Поховані (чоловіки віком 35-40 і 17-21 років, та підліток — 10-12 років, за визначенням антрополога А.В.Артем'єва) були розмішені у неглибоких (0,4-0,6 м) підпрямокутних ямах, розміром від 1,4х0,6 до 2,1х0,7 м, без помітних слідів гробовищ. В одному випадку простежені рештки єдиної поперечної дошки перекриття (рис.24:2). З поховального інвентаря відзначимо лише астрагал у чоловічому похованні та білонове пустотіле скроневе кільце з пе-

телькою (рис.24:5-6), виявлене у відслоненні неподалік. До речі, аналогічні прикраси походять з кількох комплексів середньовічного ординського могильника Мамай-Сурка [69. — С.109, 110. — Рис.37:5]. Привертають увагу досить цікаві антропологічні дані щодо найстаршого похованого, зріст якого становив 174,0-178,0 см. У нього відзначені сліди кількох прижиттєвих юнацьких переломів на одній із кісток стопи, що остаточно загоїлися не менше, ніж за 5 років до смерті [70].

Рештки поселення золотоординської доби виявлені і в долині р. Берестова, колишньої Полтавської округи (сучасна територія Харківської обл.), на південний схід від Краснограда на початку 1920-х рр., а сліди ще одного невеликого селища — дещо південніше — за 4-5 км. Невелика добірка уламків кружального жовтоглиняного та на кашині посуду з цих пам'яток репрезентована у збірці Красноградського істо-

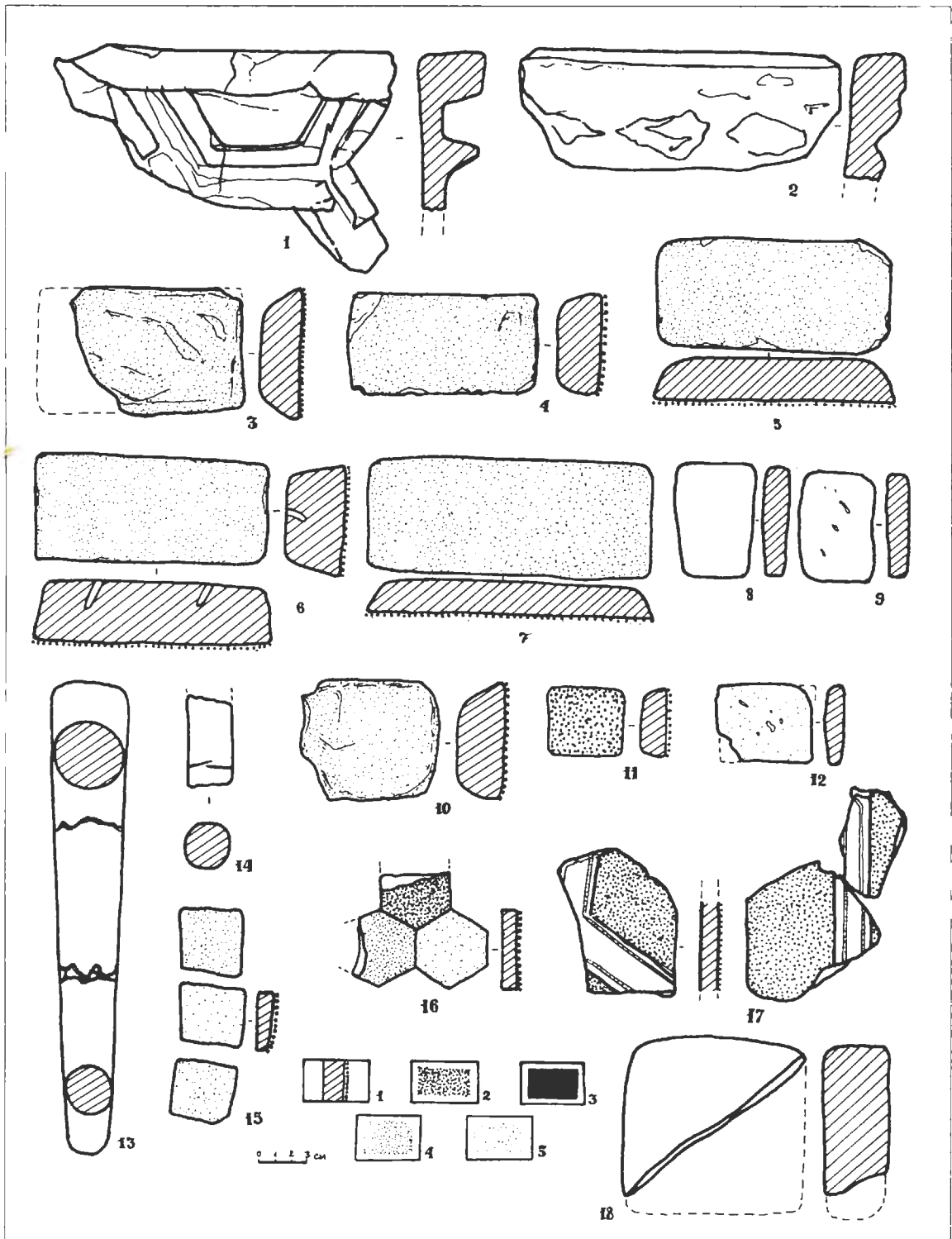

Рис. 23. Кишенька Правобережна, с., Кобеляцький р-н, ур. Мечеть. Архітектурна кераміка з мавзолеїв кін. XIII - XIV ст.
 1-2, 13-14, 18 — теракота, 3-12 — теракота, полива, 15-17 — кашин, полива
 Умовні позначення. 1 — полива у перетині, полива і підполив'яний розпис. 2 — синього, 3 — чорного, 4 — голубого, 5 — зеленого кольорів.
 За В. М. Щербаківським та О. Б. Супрунечком.

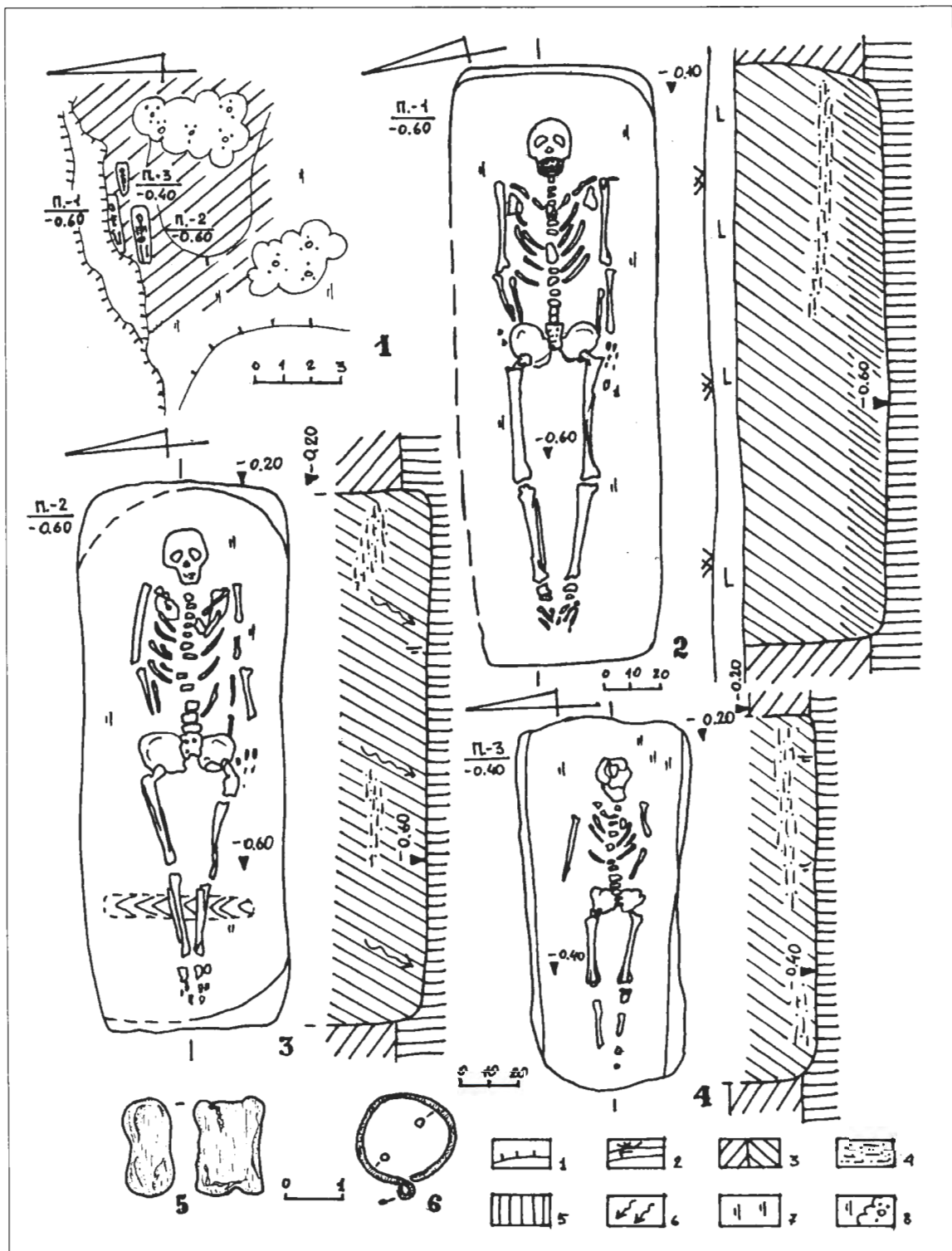

Рис. 24. Старі Санжари, с., Новосанжарський р-н, ур. Городище. Некрополь кін. XIII - XIV ст.

1 — план; 2-4 — плани і перетини поховань №№ 1-3; 5-6 — знахідки (кістка, білон).

Умовні позначення: 1 — обриви та відслонення; 2 — дерн; 3 — чорноземне заповнення; 4 — сулинок; 5 — похований ґрунт; 6 — затьоки; 7 — вулини; 8 — луки, кущі. За І.М.Кулатовою, К.М.Мироненком та О.Б.Супруненок.

Рис. 25. Максимівка, с., Кременчуцький р-н. Дзеркало. Бронза.
Колекція В.В.Бідухи.

рико-краєзнавчого музею. З околиць с.Климівка Карлівського р-ну, що на р.Орчик — притоці Орелі, в цьому ж музеї наявний розвал північнопричорноморської амфори XIV ст.

Є відомості збирачів старовини й про існування поселення ординської доби на лівому березі Дніпра, на південний захід від с.Максимівка Кременчуцького р-ну. Принаймні, його сліди на одній із мілин-островців ще наприкінці 1960-х рр. оглядали рибалки. З цієї пам'ятки походить частина розвалу селадонного блюда із гравійованим і рельєфним орнаментом, що зберігається в одній із приватних збірок у Кременчуці [71. — С.116-117].

На північно-західній околиці цього ж села (в бік смт.Градизьк Глобинського р-ну) виявлена ще одна, далеко не буденна, знахідка золотоординського часу. Це світлобронзове, із затертою рослинно-зооморфною орнаментациєю, круглої форми дзеркало, що зберігається в колекції В.В.Бідухи [71. — С.117. — Рис. 80]. В 1981 р. його знайшов у розмиві берега Кременчуцького водосховища градизький антиквар В.О.Баранов (рис.25). Дзеркало належить до люстерок відділу К, за Г.О.Федоровим-Давидовим, що прикрашені композицією з чотирьох тварин, котрі біжать по колу, і рослинною розеткою в центрі, посеред якої був невеличкий виступ

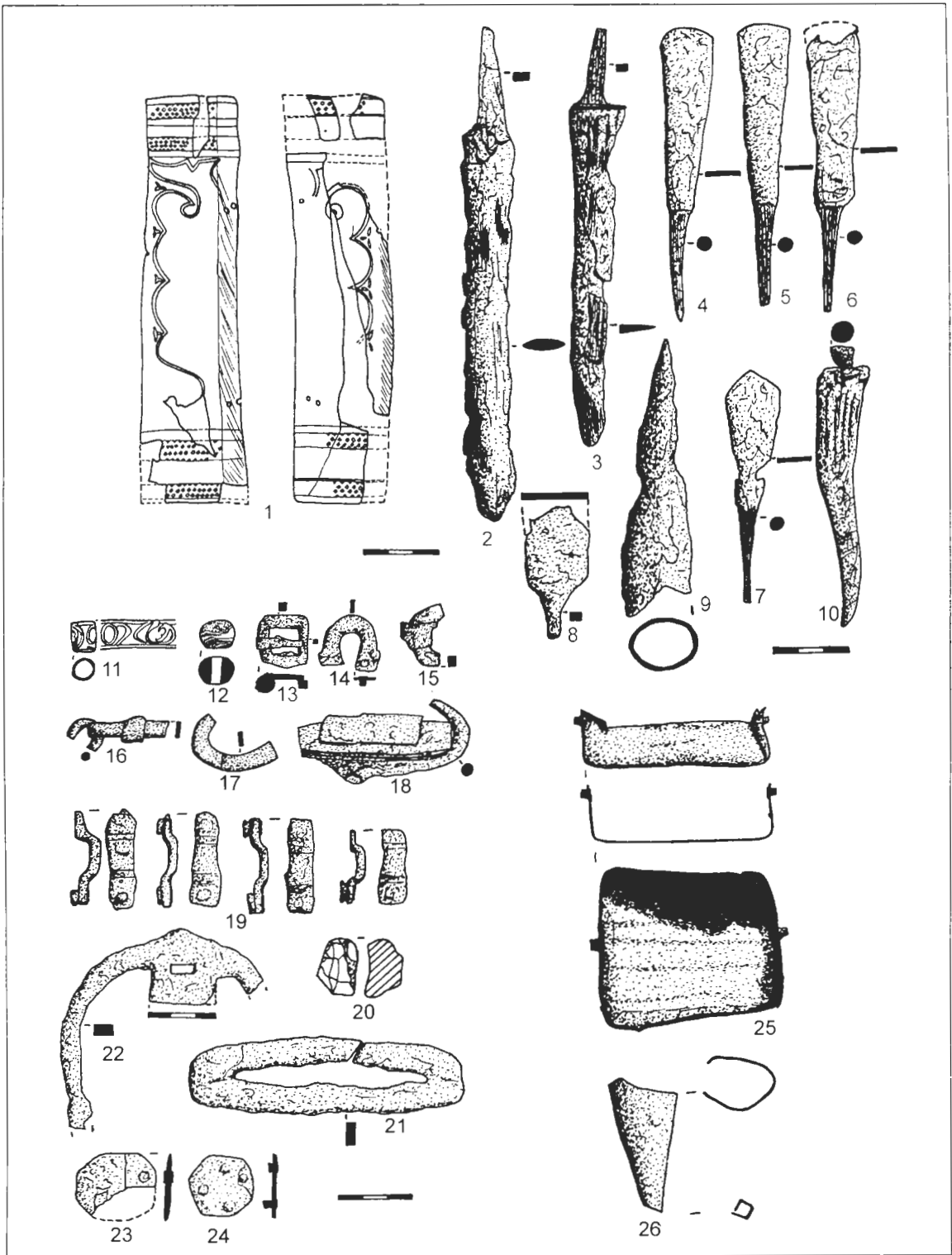

Рис. 26. Шушвалівка, с., Глобинський р-н. Комплекс знахідок з поховання кочівника кін. XIII - XIV ст.
 1, 10 — кістка; 2-9, 13-19, 21-24 — залізо; 11, 25, 26 — бронза; 12 — склопаста; 20 — кремень.
 За В.О.Мокляком та Д.В.Морозком.

[114. — С.82]. Це дзеркало — недбала ливарна репліка за привізним виробом, виконана майстром-ливарником у Середньому Поволжі [71. — С.117].

Невеликою кількістю знахідок позначене місцезнаходження поселення поблизу с.Келеберда Кременчуцького р-ну. Воно виявлене краєзнавцями С.О.Єремєєвим і В.В.Лямкіним на дюнном підвищенні другої надзаплавної тераси лівого берега Дніпра, за 0,8 — 1,3 км на північний захід від села, на сьогодні затопленому Дніпродзержинським водосховищем. Орієнтовно площа пам'ятки має складати близько 1,5-1,6 га. На місці зібрані фрагменти жовто- та оранжевоглиняного кружального посуду, шматки печини і масивного вигляду цегли [71. — С.117].

Про місцезнаходження поселення чи ґрунтового некрополю в околицях с.Омельник, на південь від с.Давидівка Кременчуцького р-ну може свідчити знахідка уламку центральної частини темнобронзового литого дзеркала із рослинно-зооморфним сюжетом (рис.28), в тому числі профільною фігурою хижака родини кошачих. Дзеркало стилістично й іконографічно повторює особливості орнаментування золотоординських люстерок ісламської мистецької традиції [72. — С.268] і має паралелі з численною групою подібних побутових виробів із Болгару, Увекського та Велико-Кучугурського городищ [71. — С. 116-117. — Рис.79:1; 73. — С. 230; 74. — С.33; 75. — С.227-229]. До речі, через відсутність фондової документації у Комсомольському історико-краєзнавчому музеї, до першої публікації знахідки вкрався прикра помилка. Місцезнаходження уламку дзеркала зазначається як околиці с.Келеберда [71. — С. 116-117. — Рис.79:1]. Крім згаданого, уламок ще одного бронзового золотоординського дзеркала із затертою рослинною орна-

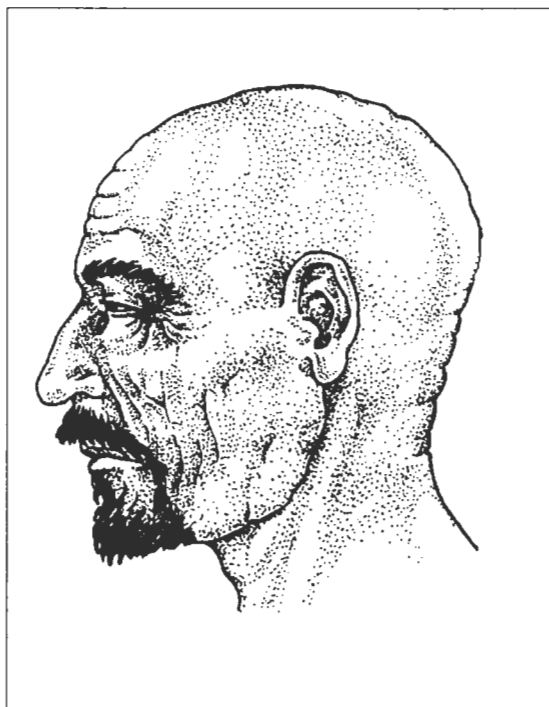

Рис.27. Шушвалівка, с., Глобинський р-н.
Зовнішній вигляд кочівника з поховання кін. XIII - XIV ст.
Графічна реконструкція С.О.Горбенка.

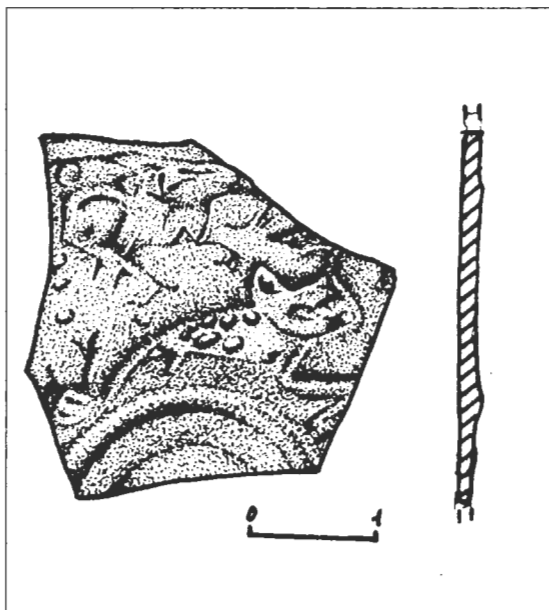

Рис.28. Давидівка, с., Кременчуцький р-н,
околиці Омельника.
Уламок дзеркала. Бронза.
Знахідка С.О.Єремєєва. Комсомольський ІКМ.

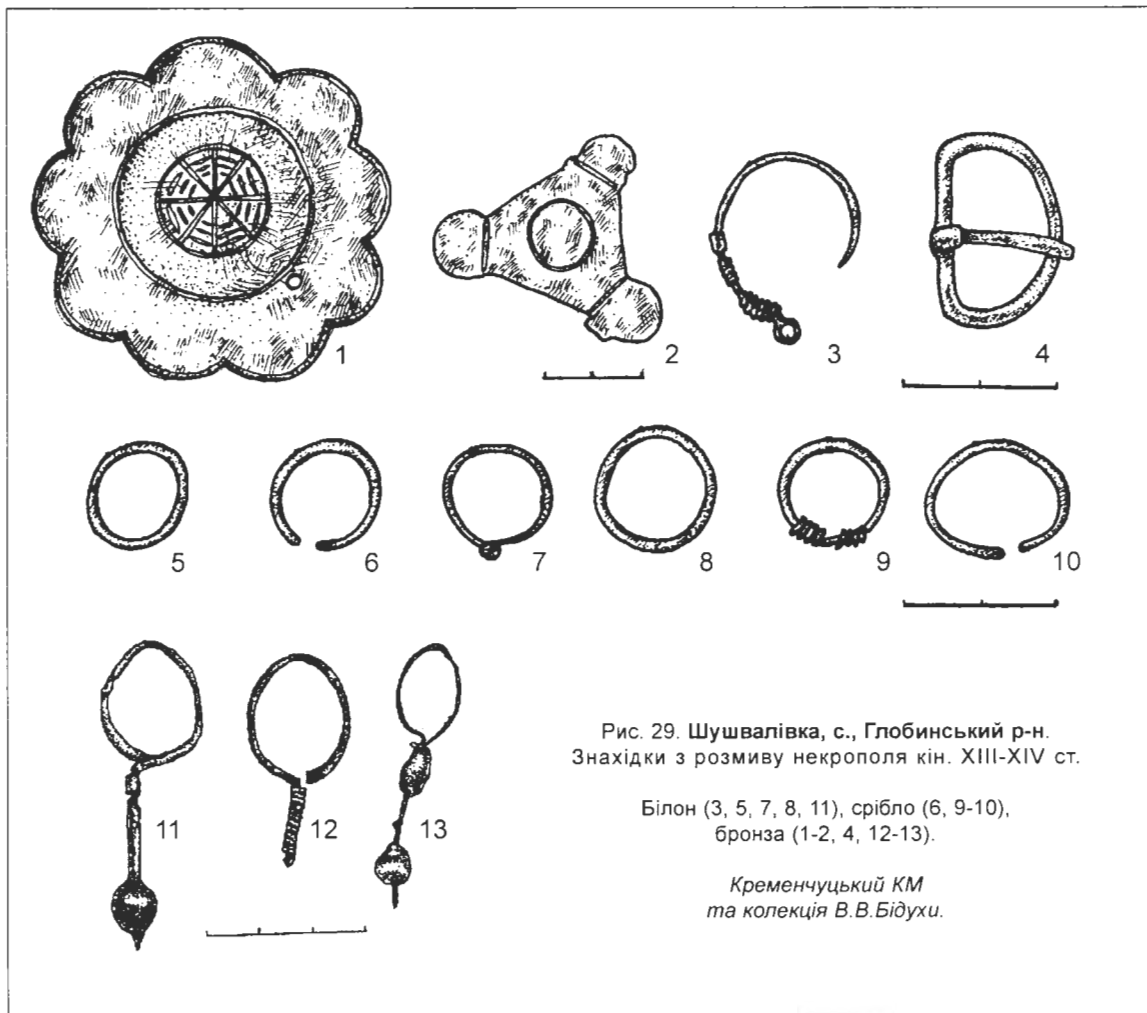

Рис. 29. Шушвалівка, с., Глобинський р-н. Знахідки з розмиву некрополя кін. XIII-XIV ст.

Білон (3, 5, 7, 8, 11), срібло (6, 9-10),
бронза (1-2, 4, 12-13).

Кременчуцький КМ
та колекція В.В.Бідухи.

менталією виявлений на початку 1970-х рр. у розмиві водосховища в околицях смт. Градизьк Глобинського р-ну антикваром-збирачем В.О.Барановим.

З околиць Градизька (за іншими даними — с.Нехвороща Новосанжарського р-ну в Пооріллі) походить стулка дорожнього замочка у вигляді стилізованої фігурки коника — продукція однієї із середньоволзьких майстерень XIII-XIV ст. Вона відлита із бронзи, прикрашена циркульним візерунком та рельєфним доброзичливим написом арабською мовою: „Допомагай”, вміщеним у прямокутному картуші (рис.30) [71. — С.116. — Рис.78; 76. — С.77. — Рис.2].

Уявлення про зовнішній вигляд, склад

озброєння та поховального інвентаря ординських завойовників наприкінці XIII — початку XIV ст. надає досліджене 1984 р. Д.В.Морозком поблизу с.Шушвалівка Глобинського р-ну поховання рядового кочівника, який мешкав у прикордонні колишньої Переяславської землі [77].

Воно знаходилося у прямокутній ямі шириною 1,1 м, довжиною, напевне, близько 2,0 м. Небіжчик, чоловік віком 55-60 років, лежав у випростаному положенні на спині, головою на північ, з укладеними вздовж тулуба руками, кисть однієї — лежала на миску. Поховання супроводжувалося намистою-амулетом, залізним вістряем списа, залишками сагайдака з п'ятьма нако-

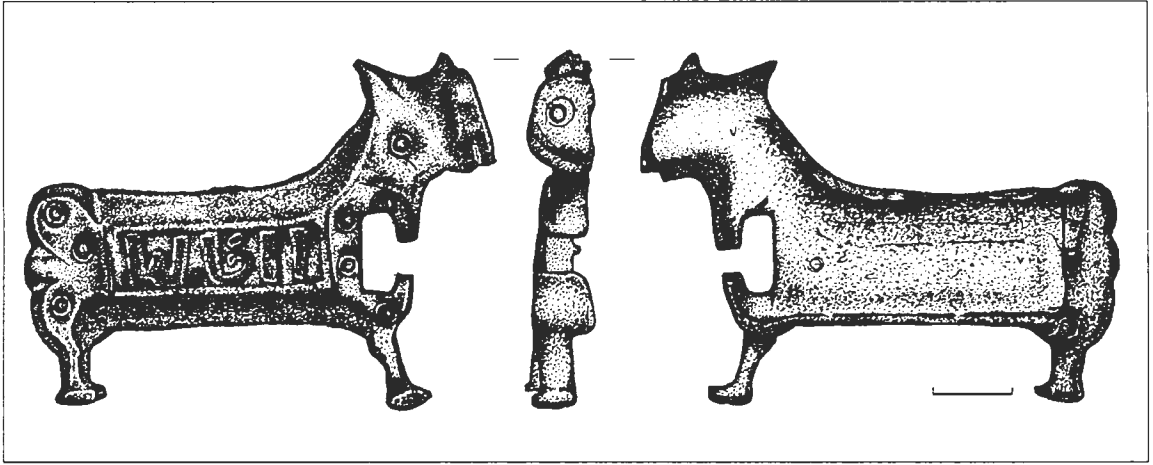

Рис.30. Градизьк, смт., Глобинський р-н, околиці.
Стулка дорожнього замочка.
Бронза. Фонди ЦОДПА.

нечниками стріл, кочедиком, двома різної форми ножами, кресалом і кремнем, деталями поясного набору, кільцями від кінського упряжу, біметалевою чашечкою — моделлю казанка (рис.26). Небіжчик належав до числа місцевих кочівників, вірогідно, колишніх конфедератів Русі, які кочували у степах Полтавщини ще до Батієвої навали. Він був представником місцевої туранської групи, що входила до складу допоміжних загонів монголо-татарських військ. Зовнішній вигляд цієї людини, відтворений за кістками черепа полтавським антропологом С.О.Горбенком, виразно засвідчив в рисах обличчя поєднання європеїдного та монголоїдного типів (рис.27) [71. — С.117-119. — Рис.81-82; 78. — С.85-87; 79. — С. 185. — Рис.43].

Як виявилось, відкриття поховання біля Шушвалівки вказувало на місцезнаходження неподалік невеликого некрополю золотоординської доби, залишки інвентаря якого виявлені у розмивах Кременчуцького водосховища на проязі 1970-1980-х рр. градизькими антикварами В.О.Барановим і В.Л.Тараненком. Частина з цих речей була придбана Кременчуцьким краєзнавчим музеєм і представлена в його експозиції.

Назвемо кілька бронзових та білонових дротяних сережок типів VI а, б та г, за Г.О.Федоровим-Давидовим [114. — С.38-39. — Рис.6], у вигляді “знаку питання” із дво- та односкладовими стрижнями, перевитими тонким дротом, і чорною склопастою намистиною на кінці, на тонкій дротяній петлі, а також односкладовим тонким стрижнем з двома намистинами зі склопасті різного кольору (рис.29) [71. — Рис.79:2-3]. Із найближчих територіально паралелей подібні прикраси широко репрезентовані на золото-

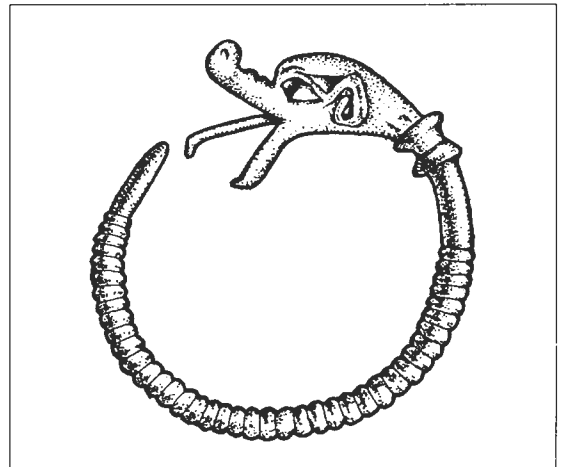

Рис.31. Зінків, м., околиці.
Скроневе кільце. Збільшено в 2,5 р.
Золото. Знахідка І.А.Зарецького.

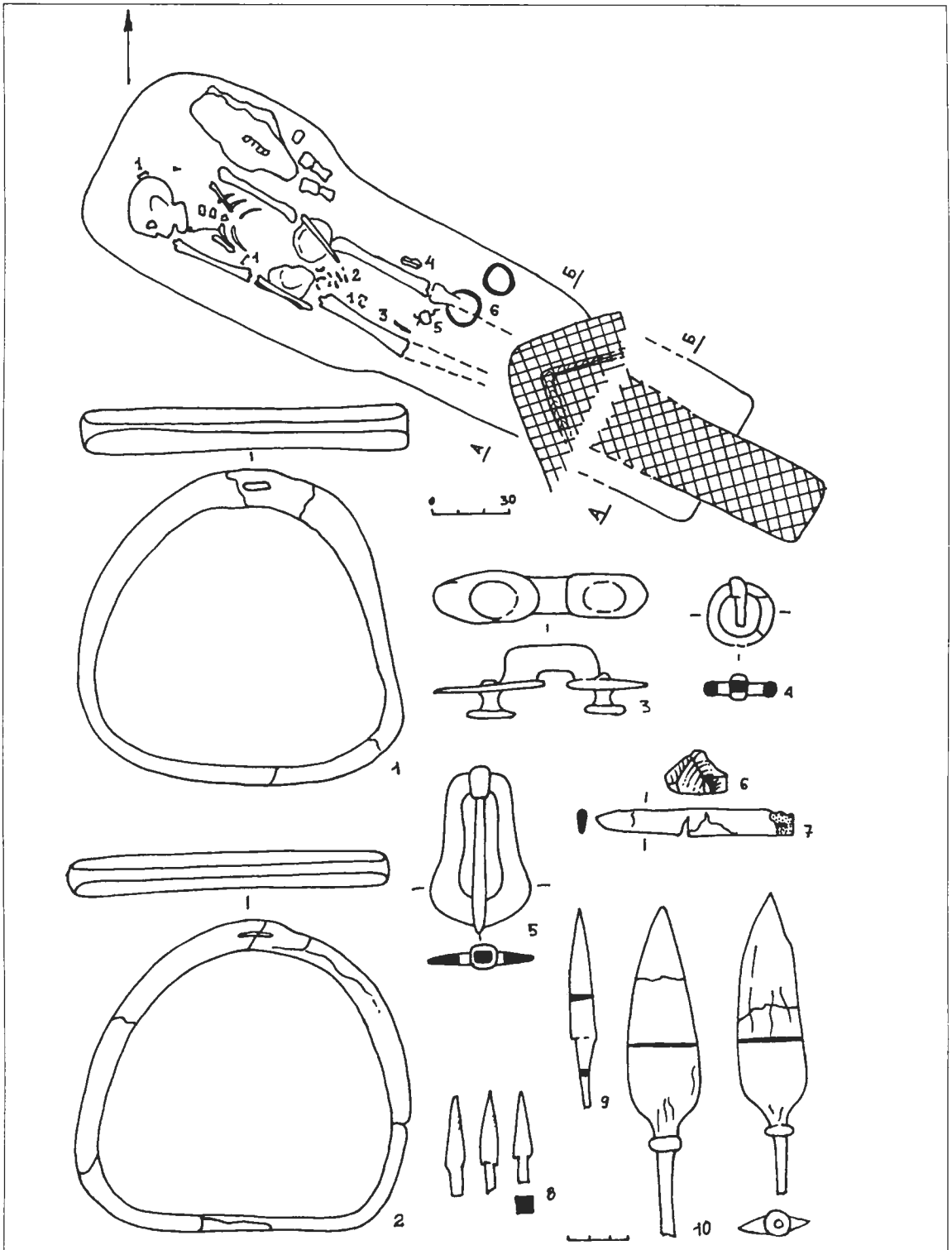

Рис. 32 Підлужне, с., Кремегнчуцький р-н, курган "Цегельня" (№ 1).
 Золотоординське поховання на вершині насипу. План та знахідки (1-10).
 Залізо (1-5, 7-10), кремій (6). Фонди Комс. ІКМ. За Ю.О.Шилівим.

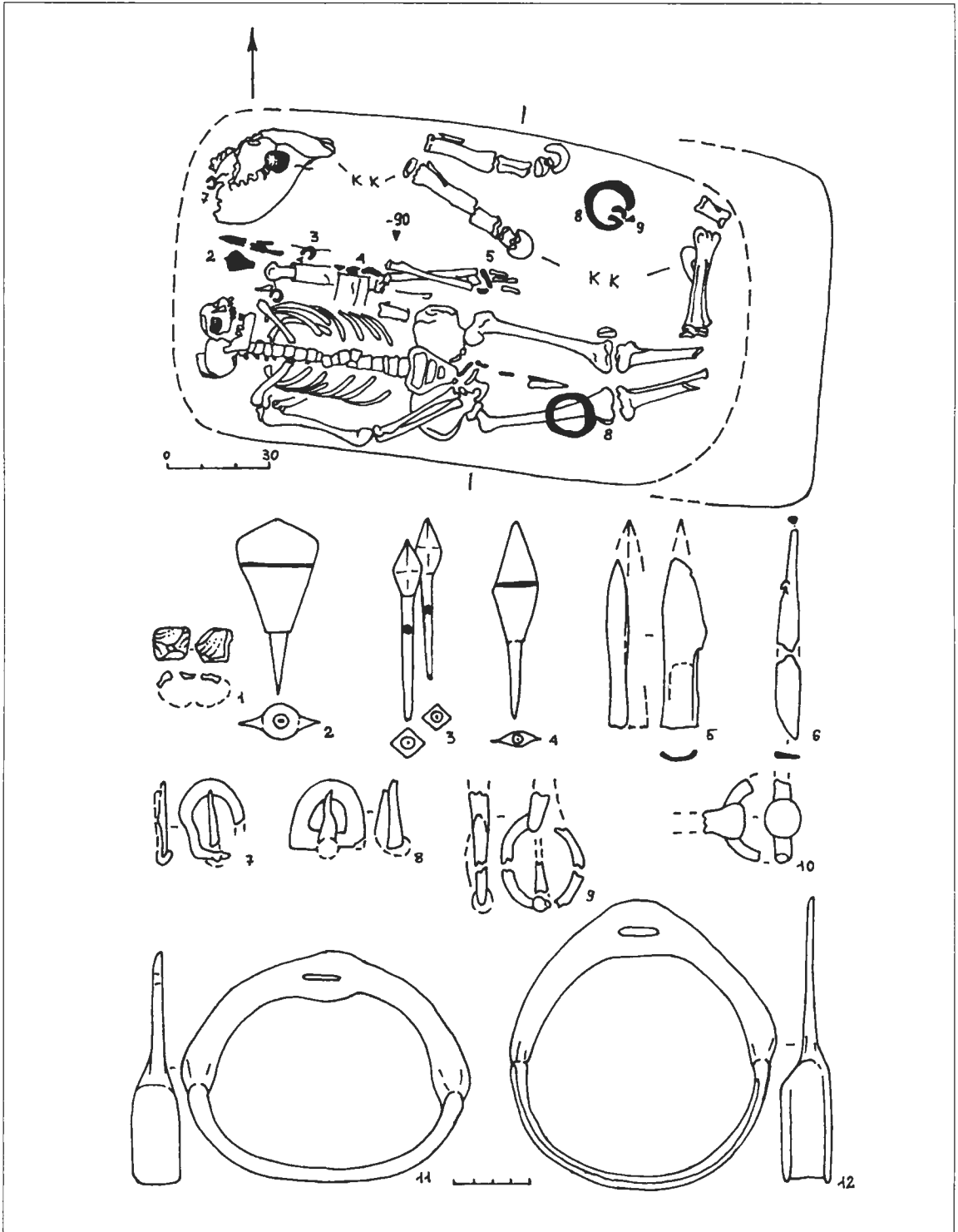

Рис. 33. Єристівка, с., Кремегнчуцький р-н, курган "Кормилиця" (№ 3).

Золотоординське поховання. План та знахідки (1-12).

Залізо (2-12), кремень (1). Фонди Комс. ІКМ. За Ю.О.Шиловим.

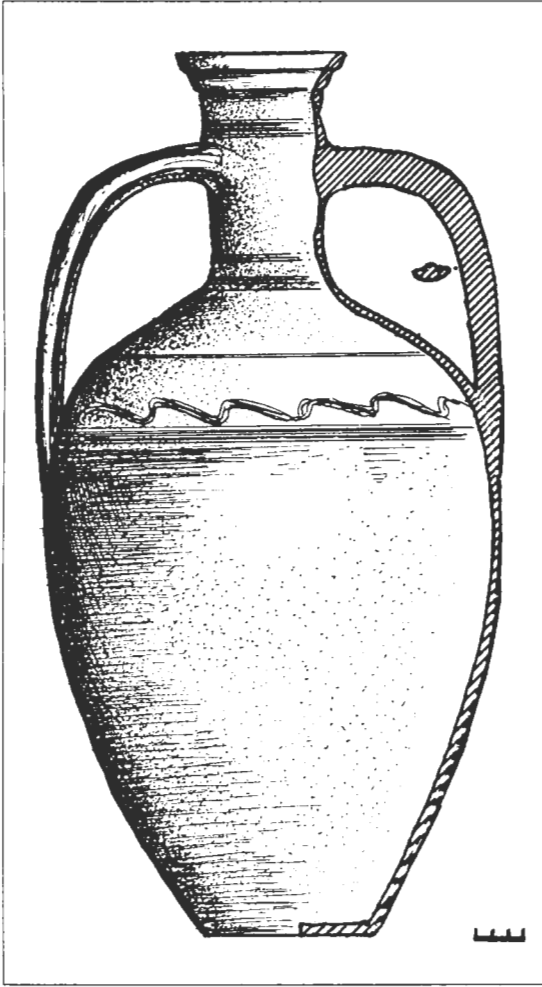

Рис. 34. Панське, с., кол. Золотоніський пов.
Амфора. XIV ст.
Полтавський КМ.

ординському некрополі Мамай-Сурка [69. — Рис. 5:18; 16:5; 21:11; 28:2; 51:6-8 та ін.]. З останніх знахідок варто відзначити кілька срібних та білонових скроневих кілець, залізних пряжок, бронзові бляхи для з'єднання трьох ременів та умбоноподібної форми від щита (рис.29). Знахідки засвідчують процес інтенсивного розмивання некрополя, вже перекритого водами Кременчуцького “рукотворного моря”.

Проте шувалівський некрополь з похованнями кочівників був не єдиним на лівому березі Дніпра. 1993 р. Ю.О.Шилловим, при розкопках насипу № 3 гру-

пи курганів “Кормилиця”, неподалік с.Єриствка Кременчуцького р-ну, також було досліджене пізньосередньовічне кочівницьке поховання [115. — С.4,17-19, 23], як виявилось, золотоординського часу [116. — С.265-269]. Подібне поховання трапилось й у найбільшому кургані групи “Цегельня” поблизу с.Підлужне Кременчуцького р-ну [117. — С.5, 19-20; 118. — С.5,6,40-41; 125. — С.143].

Поховання кургану № 3 “Кормилиці” впушене з вершини насипу у неглибоку підпрямокутну яму, можливо, із закругленими кутами, з широтною орієнтацією. Її збережені розміри склали 0,9x1,7 м, а довжина, напевне, досягала 2,0 м. Долівка ями у кількох місцях була вкрита очеретом. Похований, чоловік зрілого віку (30-40 років), був покладений випростано на спині, головою на захід. Його ліва рука розміщувалася вздовж тулуба, права, дещо зігнута в лікті, — лежала на миску долонею вниз. Зліва від небіжчика знаходилися рештки коня. Вздовж північної стінки ями викладені у давнину череп, кістки передньої і задньої кінцівок тварини та єдина берцева кістка, вміщені до могили, ймовірно, разом зі шкурою коня (рис. 33: план).

Поверх кісток лівої руки і до тазу чоловіка лежав берестяний сагайдак, сплетений із нешироких смужок берести, з чотирма залізними наконечниками стріл, орієнтованими вздовж плечової кістки (рис.33, план:2). Більша частина берести і дерева від сагайдака зотліла, позначаючи розміри виробу близько 0,2x0,6 м. Всі інші металеві предмети зі складу напутнього інвентаря — залізні. Поряд із черешками стріл знайдені уламки двох пряжок від облаштування сагайдака (рис.33, план:3), а край ліктьового суглобу — фрагменти ножа із вигнутою спинкою (рис.33, план:4). Серед кісток лівої кисті руки виявлені уламки кресала із кременем, напевне,

вкладеного до долоні померлого (рис.33, план:5). Поряд зі стегною кісткою правої ноги виявлений розвал наконечника дротика (рис.33, план:6). У щелепі коня трапився уламок вудил (рис.33, план:7), а під правим коліном похованого і поряд із копитами коня — 2 стремена (рис.33, план:8), біля одного з яких знаходилася пряжка від пут (рис.33, план:9).

Тип поховання, речовий комплекс та його розміщення у могилі вказують на післямонгольський час здійснення цього захоронення. Характерними ознаками чого є наявність серед спорядження вершника різної форми яйцеподібних за обрисом стремени типу Д IV, за Г.О.Федоровим-Давидовим, із розплющеною верхньою частиною дужки, з округлим виступом над прорізом для путаниця та вузькою круглою підніжкою, дужка якої сплющена у нижній частині і в одному випадку має виступи (рис. 33:11,12) [114. — С.12, 13. — Рис.1]. Не менш виразним є й втульчастий наконечник дротика зі сплющеним підтрикутної форми пером і короткими гранями, типу II, за тією ж класифікацією (рис.33:5) [114. — С.24, 26. — Рис.3:5]. Черешкові залізні навершя стріл репрезентують добре відомі на Русі типи наконечників, що побутували й у середовищі кочівників: пласкої підтрикутної форми, з широкою лопаттю та тупим загостренням вістря — типу 70, характерного для XIII - XIV ст., за О.Ф.Медведєвим, і В IV, за Г.О.Федоровим-Давидовим (рис.33:2); граненої пірамідально-квадратної або біпірамідальної, з короткою і масивною голівкою, — відповідно типи 8 і Б II; ромбічної кілеподібної — типи 14 і В III (рис.33:3-4) [114.— С.26-27; 123. — С.77, 165. — Табл.26:1]. Час побутування таких сагайдачних наборів лежить у межах другої половини XIII - XIV ст. Це стосується

й сагайдаків, виготовлених із берести, і залізних пряжок типів ПАВа та ПДП (рис.33:7-9) [114. — С. 28, 29, 43, 46-47].

Принагідно зауважимо, що, аналогічний згаданому вище, кілеподібний наконечник стріли виявлений під час обстеження невеликого городища у Середньому Поворсклі — в ур. Городище-Брусія, що поблизу с.Михайлівка Диканського р-ну Полтавської обл. [124. — С.43. — Рис.1:9].

Ще одне золотоординське поховання відкрите Ю.О.Шиловим на найбільшому кургані у складі групи "Цегельня", на південно-західній околиці с.Солонці та на схід від с.Підлужне Кременчуцького р-ну Полтавської обл., за 3,5 км на захід від Єристівки [125. — С.143]. Поховання 15 кургану №1 здійснене на його вершині у підпрямокутній ямі, розміром 0,60-0,85 x 2,0 м, впущеній на глибину 1,65 м та орієнтованій за віссю північний захід — південний схід. Північно-західна частина ями мала нерівномірне незначне розширення, південно-східна — була знищена перекопом новітнього поховання [117. — С.5, 19]. Похований, чоловік зрілого віку, лежав горілиць на спині, з ледь помітним нахилом на лівий бік, головою на північний захід. Права рука знаходилася вздовж тулуба, ліва, зігнута в лікті, — на тазу. Зліва від похованого лежали рештки коня — череп і окремі кістки передніх кінцівок тварини. Від дощатої дерев'яної домовини збереглися сліди тліну і три залізні скоби для кріплення дощок із відбитками деревини, розмірами 2,3x7,5 см, розкидані вздовж скелету похованого (рис.32:план). Одна зі скоб мала інші розміри — 6x2x1 см.

Серед напутнього інвентаря — залізний ніж із прямим лезом, уступом при переході від спинки до черешка і виступом на гострій частині леза в основі черешка, типу I, за Г.О.Федоро-

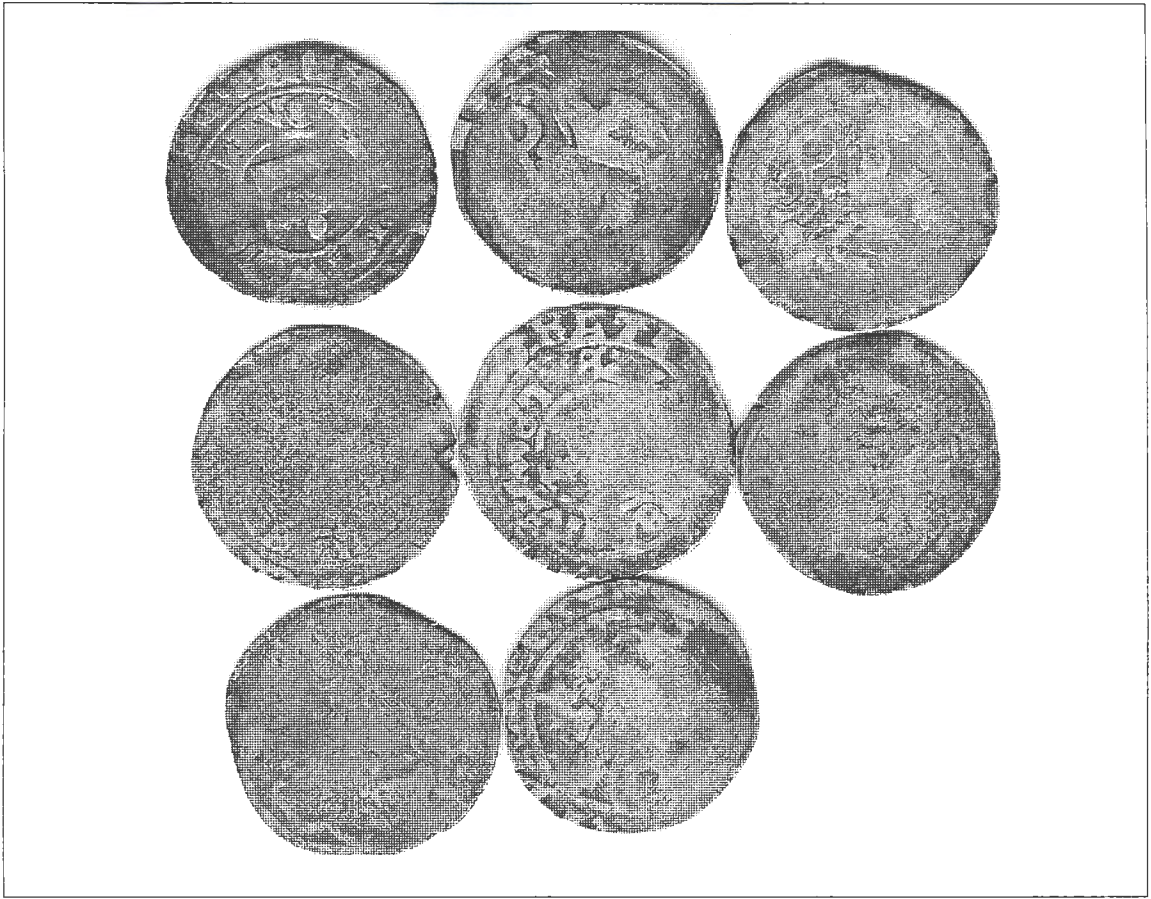

Рис. 35. Повстин, с., Пирятинський р-н.. Празькі гроші зі складу скарбу 2003 р..
Срібло. Фото О.В.Сидоренка.

вим-Давидовим (рис.32:9) [114. — С.42, 46]. Дві залізні пряжки — одна круглої форми (рис.32:4), інша — видовжена і стиснута з боків, зі скругленим кінцем, належать відповідно до типів ПАІІ та ПАВа (рис.32:5), третя — не збережена пряжка прямокутної форми, — напевне, відносилася до типу ІІБІІ [114. — С.66, 85]. Петельчастий виріб із рештками заклепного кріплення є деталлю для закріплення сагайдака, з аналогіями серед кістяних скоб цього призначення (рис.32:3) [114. — С.31]. Кресало мало вигляд залізного стрижня від однолезового "вогнива", у вигляді масивної смужки, свого часу, із петлями на кінцях з внутрішнього боку леза (рис.32:7) [114. — С.66, 84]. Стремена із розплющеною

верхньою частиною дужки майже не мали округлого виступу вгорі, де помітний лише невеликий проріз для путаниці. Вони були за обрисами яйцеподібної форми і відносилися до типу ДІІ, поширеного у ХІІІ-ХІV ст. (рис.32:1,2) [114. — С.13, 116]. До зразків озброєння вершника належать наверхш двох стріл лавролистий форми, з широким хронологічним діапазоном побутування, за О.Ф.Медведевим, від ХІІ до кінця ХІІІ ст. (рис.32:10) [123. — С.151, 163. — Табл. 20:32,33; 26:4,5], котрі об'єднані Г.О.Федоровим-Давидовим у тип ВІ [114. — С.26], а також п'ять бронебійних наконечників пірамідально-видовженої форми, квадратних у перетині, які, за О.Ф.Медведевим, належать до типу 90 (рис.32:8)

[123. — С.83. — Табл.25:2], а, за Г.О.Федоровим-Давидовим, — до типу БІV [114. — С.27]. Більшість дослідників останні деталі стріл відносять до XIV ст.

З огляду на тип поховань, їх орієнтацію та вміщення до могил частин туш коней, а також деякі ознаки печенізько-торчеського обряду, що за золотоординської доби почав поступово видозмінюватися [119. — С.72-73], датування таких впускних поховальних комплексів лежить у межах другої половини XIII - початку XIV ст. [71. — С.119].

До наведеного вище варто долучити й відомості про випадкове відкриття в останній чверті XIX ст. на території Кременчука поховання з кістяними орнаментованими піхвами, вірогідно, золотоординської доби [120. — С.208; зр.: 71. — С.119; 121. — С.151], та знахідку у кургані в с.Устимівка Кременчуцького повіту (сучасний Семенівський р-н) В.М.Щербаківським в 1915 р. безінвентарного пізньокочівницького впускного випростаного поховального комплексу із західною орієнтацією [10. — С.47; 122. — С.97].

Насамкінець, збереглася інформація і про виявлення за випадкових обставин на початку 1960-х рр. в одному із курганів в околицях с.Заріг Оржицького р-ну на правобережжі Сули, на краю Придніпровського терасового лісостепу, ще одного впускного поховання кочівника золотоординської епохи, з напутнього інвентаря якого у колекції Полтавського краєзнавчого музею зберігається залізний наконечник стріли ромбічної форми [126]. У фондах Полтавського краєзнавчого музею знаходиться амфора золотоординського часу кримського виробництва, випадково виявлена у розмиві лівого берега Дніпра поблизу с.Панське кол.Золотоніського повіту 1915 р. (рис.34) [Фонди ПКМ, інв. № КС 785].

Останніми дослідженнями курганів в околицях м.Комсомольськ 2003-2004 рр. — поблизу с.Волошине Дмитрівської сільської ради та неподалік с.Єристівка Кременчуцького р-ну, що проводилися під керівництвом О.Б.Супруненка, виявлено більше півтора десятка впускних поховань золотоординської доби, які склали своєрідний некрополь великого кочовища, розташованого за 5-6 км на схід від гирла Псла, де знаходилася група поселень землеробського післямонгольського населення. Ці поховання, вірогідно, позначають місце розташування ставки одного із кочівницьких феодалів, який здійснював контроль за підвладним населенням регіону. Сподіваємося, що публікація зазначених комплексів стане темою окремого дослідження.

Відомості про наявність золотоординських старожитностей відклалися і в оповідях мандрівників XVI та наступних століть. Так, наприклад, Еріх Ляста під 1594 р. згадує про “стару татарську церкву на пагорбі, звідки півмилі до Кременчука”, за яку він уважав руїни купольної гробниці золотоординської доби, свого часу розташованої навпроти північно-західної околиці сучасного міста, на правому березі Дніпра, на місці сучасних Білецьківських плавнів на схід від с.Білецьківка Кременчуцького р-ну [80. — С.26; 81. — С.183; 82. — С.135].

Про існування ще однієї цегляної споруди на “укріпленні, що називається Мечеть” у с.Веселий Поділ колишнього Хорольського повіту (сучасний Семенівський р-н) повідомляє в “Археологічних нотатках” Т.Г.Шевченко [83. — С.308].

Ряд істориків і краєзнавців XIX - початку XX ст. сповіщають про існування решток ординських чи більш пізніх невеликих татарських поселень поблизу Охтирки, Старих Санжар, Кобе-

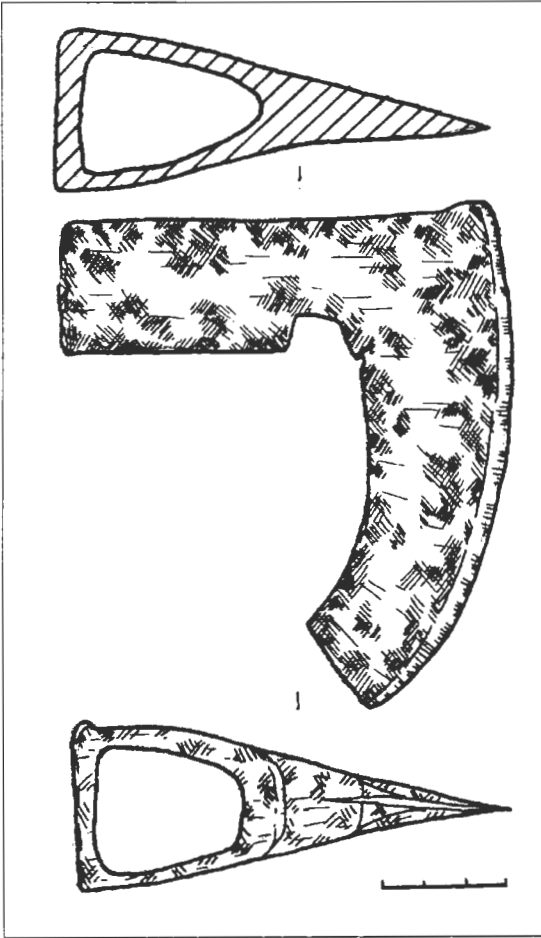

Рис. 36. Кременчук, м. Бойова сокира. Залізо.
Кременчуцький КМ.

ляк [7. — С.178, 189-190; 84. — С. 158, 160; 85. — С.31], зокрема, про виявлення на захід від історичної частини останнього міста Л.В.Падалкою вологону з керамічних труб [86. — С.102-103], схожих за описом на зразки технічної кераміки Велико-Кучугурського городища на південний захід від сучасного Запоріжжя [87. — С.185].

В околицях Зінькова 1890 р. І.А.Зарецьким знайдене круглої форми вишукане золоте скроневе кільце із зображенням на одному з кінців стилізованої голівки дракона, що належить до продукції одного із середньоазійських ювелірних центрів XIV - початку XV ст. (рис.31) [88. — С.115], паралелі якому

походять з могильника Мамай-Сурка [69. — С.65, 66, 67, 69, 96-97. — Рис. 21:10; 22:2; 32:5; 89. — С.76. — Рис.:2] та золотоординських поховань на території Дніпропетровської області [90. — С.1 обл.].

Розглядаючи ці знахідки та повідомлення, можна розцінювати появу золотоординських пам'яток на південному заході Орільсько-Сульського межиріччя у середині — на початку другої половини XIV ст. як наслідок закріплення степових просторів Середнього Подніпров'я за Західним улусом Золотої Орди, його намагання здійснювати повний контроль за Переволочинською, Кременчуцькою, Градизькою та іншими менш значними дніпровськими переправами. Адже адміністративний центр західних ординських володінь за беклярбека Мамай — темника і фактичного володаря улуса — був перенесений в район Запоріжжя, до міста Шехр ал-Джедід на Великих Кучугурах у Дніпровському Великому лузі [91. — С.166], а всі території на захід від Волги вже були об'єднані під єдиновладним керівництвом цього правителя більшої частини Орди [92. — С.133; 93. — С.194, 201]. Між іншим, збереглися відомості перських авторів про існування найпівнічніших передстепових володінь ординських князів кінця XIV ст.: на Лівобережжі — Бек-Ярика, Правобережжі — Хурмадая [13. — С.143-144; див.: 94. — С.179].

Частина ж відзначених пам'яток, на думку дослідників, може свідчити про вдалу колонізацію Ольгердом, а пізніше Вітовтом ворсклинського прикордоння при його відході до Великого князівства Литовського після битви на Синіх Водах, а особливо — на початку XV ст. [13. — С.143; 95. — С.84-94]. Заселення пустуючих земель здійснювалося литовськими правителями шляхом надання земельної власності переселенцям із Орди, Криму і Північного Кавказу [7. —

С.41-42]. Цій меті слугувало і зведення нових фортець, часом на місці золотоординських поселень. Зокрема, мандрівники згадують укріплення у Гебердєсовому Розі (Келеберді) та Кременчуку на Дніпрі, начебто споруджені за Вітовта на початку XV ст. [81. — *С.183*]. 1430 р. заселяється і “пуста слобода” у Полтаві [7. — *С.44*], напевне, дещо раніше — Глинське городище на Ворсклі, Говтвянське на Пслі, укріплення літописних Глинська і Сніпорода на Сулі та деякі інші, поновлення життя на яких засвідчене поодинокими знахідками уламків кружального посуду XIV-XV ст.

Цікавим фактом є згадка колишньої літописної Лтави у зв'язку із передачею Лексі (Лександру) Мансуркановичу — родоначальнику династії князів Глинських, який був перебіжчиком до литовського князя Вітовта, а за іншими даними — одному з його родичів. Полтава тут згадується під назвою Олтава разом із Глинськом на Сулі (сучасне с.Глинськ Роменського району Сумської обл.) [7. — *С.45*; 58. — *С.108*].

За писемними джерелами другої половини XIV — останньої третини XV ст., також є відомості про існування чотирьох «городків» у Посуллі й на узбережжі Дніпра: Прилук на Удаї, Глинська на Сулі, Сніпорода по р.Сліпорід, поблизу його впадіння у Сулу, та Кременчука [7. — *С.47*], а також Олтави, яку локалізують як сучасне місто Полтаву [29. — *С.21-22*; 96. — *С.16-18, 30-32*].

Пам'ятки золотоординської епохи Нижнього Поворскля і лівобережжя Дніпра майже упритул „підходять” хронологічно до синхронних їм у часі археологічних проявів облаштування кордону Литовського-Польської держави, що і зумовлює зникнення перших на початку XV ст. Тому межа між ординськими і литовськими старожитностями має, ймовірно, пролягати від гирла

Сули до Хоролу, а далі — по степах межиріч Сули і Псла — на Говтву, у Поворсклі — проходити через Старі Санжари до гирла Коломака, прямуючи вздовж правобережжя цієї річки на схід, до басейну Сіверського Дінця [60. — *С.66-67*].

У цьому контексті необхідно згадати й кілька наявних на сьогодні археологічних свідчень, що належать до часу проходження у Поворсклі грандіозної “битви народів” між литовсько-українським військом князя Вітовта та золотоординським темником Темір-Кутлука й Єдигея влітку 1399 р. Ця доленосна для історії України, Литви та Московського князівства подія й до сьогодні ще не має остаточної локалізації у басейні Ворскли [95. — *С.85-88*; 97. — *С.121-122*]. Вона могла проходити на ділянці від впадіння Боромлі до гирла Ворони у Нових Санжарах в середній чи нижній течії ріки [98. — *С.125*]. У побудовах краєзнавців [99. — *С.173-174*; 100; 101. — *С.178-179*] локалізація проходження етапів битви спирається на єдиний, співзвучний із іменем великого князя, топонім — Вітову (а не Вітовтову, як вказують останні у публікаціях) могилу — назву великого кургана скіфського часу, розкопаного І.А.Зарецьким 1888 р. поблизу с.Лихачівка сучасного Котелевського р-ну [102. — *С.230-241*; 103. — *С.1-2, 7*; 104. — *С.99*; 105. — *С.22-24, 41*; 106. — *С.3, 10-17*]. Дещо нове щодо виявлення місця, де відбувалася битва, можуть додати дві унікальні знахідки з басейнів Ворскли і Сейму. Це випадково знайдене 1998 р. поховання рицаря з мечем на території смт.Диканька Полтавської обл. [107. — *С.142-145*; зр.: 108. — *С.167*] та знахідка меча кінця XIV-XV ст. у Путивльському р-ні Сумської обл. Дві більш-менш забезпечені логічними поясненнями гіпотетичні локалізації місця проходження битви — непо-

далік від Лихачівки та у пониззі Боромлі, поблизу сс.Литовка, Зарічне і Климентове на Охтирщині, — поки що не підтверджені жодною зі знахідок [109; 110].

На сьогодні ще остаточно не визначені старожитності литовської доби у Орільсько-Сульському межиріччі. Не виявлені й культурні нашарування поселень XV — середини XVI ст. Тому, за поодинокими знахідками окремих предметів, керамічних матеріалів і монет, можна лише припускати наявність ледь жевріючого життя у цей час на окремих поселеннях Посулля, зокрема, у Пирятині, Снітині, Лубнах і Олександрівці Лубенського, Лукім'ї Оржицького, Говтві Козельщинського р-нів, можливо, в Олтаві-Полтаві та Глинську (Глиниці) на Ворсклі, на місці колишнього Свято-Пивогорського (Пивогородського Миколаївського) монастиря в околицях Градизька (Городища) на Дніпрі [7. — С.47-50; 71] та Красногірського на Пслі, нижче Гадяча.

Звертають на себе увагу й знахідки кримсько-татарських монет чи їх скарбів в Оржицькому і Лубенському р-нах, на території Кременчука, Нових Санжар і Кобеляк, срібної монети кримського хана Менглі-Гірея 1470-х рр. на Скороборі, неподалік від с.Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. [111].

У літописному Жовніні, у заповненні однієї із городень, виявлено кераміку XVI ст. [112. — С.128-129], а кілька фрагментів такого посуду трапилося при розкопках Полтавського форштадту у 1997-1998 рр. [113. — С.54, 61. — Рис.20] та серед підйомних матеріалів на Шар-горі у Говтві влітку 2000 р.

Заслуговує на увагу і знахідка скарбу срібних празьких грошів, виявлена поблизу с.Повстин Пирятинського р-ну, ймовірно, на посаді давньоруського літописного “граду” Полкостеня восени 2003 р. Більше 200 вкрай потертих монет розійшлися серед колекціонерів, заповнивши місцевий та київський колекційні ринки. Кілька з них вдалося сфотографувати лубенському краєзнавцеві О.В.Сидоренку.

* * *

Отже, археологічні знахідки і досліджені комплекси засвідчують, що з другої половини XIV ст. територія Сульсько-Орільського межиріччя була розподілена між Великим князівством Литовським — правонаступником Русі — і Західним улусом Золотої Орди. Більшість золотоординських старожитностей, зокрема, на території історичної Полтавщини, хронологічно обмежуються періодом другої половини XIII — кінцем XIV ст., або, що менш ймовірно, початком XV ст. Все це вказує на вагомий вплив віхової історичної події — битви на Ворсклі 1399 р. — на розвиток як давньоруського післямонгольського, так і золотоординського населення у передстеповому прикордонні двох держав. Саме наслідки цієї події, спустошення ворогуючими сторонами окраїнних земель, вплинули і на занепад золотоординських поселень, і на зникнення давньоруських селищ у регіоні, остаточно знищених за походу Тамерлана на Золоту Орду та Русь і набігів кримських татар на початку XV ст. [13. — С.191-192].

Література

1. **Голубовський П.В.** История Северной земли до половины XIV в. — Киев, 1881.
2. **Голубовський П.В.** Историческая карта Черниговской губернии // Тр. XIII АС. — Москва, 1908. — Т. 2.
3. **Грушевський М.С.** Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Київ: Наук. думка, 1992. — Т. 2: XI–XIII віки. — 640 с.
4. **Грушевський М.С.** Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Київ: Наук. думка, 1995. — Т. 7: Козацькі часи – до року 1625. — Київ: Наук. думка, 1995. — 628 с.
5. **Ляскоронський Василій.** История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. — Киев: тип. Ун-та св. Владимира, 1897. — 486 с.; Изд. 2-е. — Киев: тип. Гирича Н.А., 1903. — 422 с.
6. **Ляскоронський В.Г.** Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 году // ЖМНП. — СПб., 1907. — Май. — С.1-126; Отд. оттиск: СПб.: Синоид. тип., 1907. — 126 с.
7. **Падалка Л.В.** Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы. — Полтава: изд. ПУАК, 1914. — 239 с.
8. **Зарецкий И.А.** Результаты пробной раскопки в урочище Мечеть, Кобелякского у. // Тр. ПУАК. — Полтава, 1912. — Вып. 9. — С.111-120.
9. **Щербаковский В.М.** Раскопки в урочище „Мечеть” возле м.Кишеньки Кобелякского уезда, Полтавской губ. // Ежегодник Естественно-Исторического Музея Полтавского губернского земства. — Полтава, 1913. — Т.1. — С.1-8: III табл.
10. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: вид. Полт. держ. музею, 1928. — Т.1. — С.29-62.
11. **Федоровський О.** Рештки культури татар Золотої Орди на Україні // Східний світ. — Харків, 1928. — № 2. — С. 288-289.
12. **Егоров В.Л.** Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. — Москва: Наука, 1985. — 248 с.
13. **Шабильдо Ф.М.** Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — Киев: Наук. думка, 1987. — 184 с.
14. **Довженок В.О.** Среднее Поднепровье после монголо-татарского нашествия // Древняя Русь и Славяне. — Москва: Наука, 1978. — С.76-82.
15. **Кучера М.П.** Древньоруське городище в хут. Миклашевському // Археологія. — Київ, 1962. — Вип. XIV. — С. 89-108.
16. **Кучера М. П.** Керамика // Археологія Української СРСР — Киев: Наук. думка, 1986 — Т. III. — С. 446-455.
17. **Беляева С.А.** Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV вв.: (По материалам археологических исследований). — Киев: Наук. думка, 1982. — 120 с.
18. **Сухобоков О.В.** Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст.: (За матеріалами археологічних досліджень 1968-1989 рр.). — Київ: Наук. думка, 1992. — 216 с.
19. **Виногородська Л.І.** До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // Археологія. — Київ, 1988. — Вип. 61. — С.47-57.
20. **Беляєва С.О., Кубишев А.І.** Поселення Дніпровського Лівобережжя X-XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). — Київ: Наук. думка, 1995. — 112 с.
21. **Виногородская Л.И.** Новгород-Северский в XIII - XV вв. (по историко-археологическим данным) // АЛЛУ. — Полтава, 2003. — № 2/2002 — №1/2003 (12-13). — С.180-182.
22. **Тихомиров М.Н.** «Список городов дальних и ближних» // Исторические записки. — Москва: Изд-во АН СССР, 1952. — Вып. XL. — С.214-259.
23. **Ляскоронський В.Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р.Сулы // Тр. IX АС. — Москва, 1901. — Т. 1. — С. 404-457.
24. **Макаренко Николай.** Городища и курганы Полтавской губернии: (Сборник топографических сведений). — Полтава: изд. ПУАК, 1917. — 105 с.
25. **Моргунов Ю.Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск: изд. ИА РАН, 1996. — 160 с.
26. **Кучера М.П.** Слов'яно-руські городища VIII - XIII ст. між Саном та Сіверським Дінцем. — Київ: вид. ІА НАНУ, 1999. — 252 с.
27. **Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Тітков О.В.** Рештки городища літописного міста Синець та знахідки у Посуллі // АБУ 2001-2002 рр. — Київ: вид. ІА НАН України, 2003. — Вип. 5. — С. 40-42.
28. **Супруненко О.Б.** До локалізації давньоруських центрів Нижнього Поворскля // Проблеми історії і археології України / ТДНК.— Харків, 1999. — С.58-59.

29. **Супруненко О.Б.** Про давньоруські центри Нижнього Повороскля // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 1 (5). — С.20-30.
30. **Кучера М.П.** Давньоруські городища в західній частині Переяславщини // Археологія. — Київ, 1977. — Вип. 25. — С.21-31.
31. **Григорьев А.В.** Городище у с.Хитцы // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй областной научно-практический семинар / ТДС. — Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. — С.69-72.
32. **Григорьев А.В.** Северянская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. — Тула: Гриф и К°, 2000. — 263 с.
33. **Кулатова І.М., Супруненко О.Б.** Курган скіфського часу у с. Хитці в Лубенському Посуллі (за розкопками А.Лютетського та С.Кульжинського 1896 р.) // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — № 1-2. — С.59-63.
34. **Тітков О.В., Сидоренко О.В.** Про розвідки у Лубенському Посуллі // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1 (9). — С.93-101.
35. **Мироненко К.М., Сидоренко О.В.** Сокира із Середнього Посулля // АЛЛУ. — Полтава, 2002. — № 1 (11). — С.130.
36. **Рейда Р.М., Сидоренко О.В.** Вістря стріли з Хитців у Середньому Посуллі // АЛЛУ. — Полтава, 2003. — № 2/2002-1/2003 (12-13). — С.182.
37. **Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О.** Древньоруське місто Воїнь. — Київ: Наук. думка, 1966. — 148 с.
38. **Супруненко О.Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля // Археологія. — Київ, 1989. — № 1. — С. 149-153.
39. **Моргунов Ю.Ю., Неприна В.И., Супруненко А.Б.** Работы в Лубенском районе Полтавской области // АО 1984 г. — Москва: Наука, 1986. — С. 274-276.
40. **Моргунов Ю.Ю.** Посульская граница: этапы формирования. — Курск: изд. ИА РАН, 1998. — 128 с.
41. **Приймак В.В.** Городища на р. Мнозі // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — № 1-2. — С. 64-67.
42. **Супруненко А.Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) // Археологические исследования на Полтавщине. — Полтава: изд. ПКМ, 1991. — С. 5-42.
43. **Моргунов Ю.Ю., Неприна В.И., Супруненко А.Б.** Отчет Посульской комплексной экспедиции институтов археологии АН СССР и АН УССР и Полтавского краеведческого музея о раскопках в Лубенском районе Полтавской области в 1984 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — № 20436. — 58, 37, 19, 4 арк.
44. **Ляскоронський Василь.** Городища, кургани і довгі (зміві) вали за течією рр.Псла та Ворскли. — Вид. 2-е, репр., доп. / Передм. і ком. Супруненка О.Б. — Полтава: Археологія, 1995. — Препринт, вип. 9. — 56 с.
45. **Коринный Н.Н.** Переяславская земля. X – первая половина XIII века. — Киев: Наук. думка, 1992. — 312 с.
46. **Лугова Л.М., Мироненко К.М.** Поселення XIII - XIV ст. поблизу Комсомольська // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2 (10). — С.122-124.
47. **Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М.** Звіт про археологічні розвідки в окрузі м. Комсомольськ Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002-2003 рр. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 355. — 51 арк.
48. **Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др.** Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. — Киев: Наук. думка, 1984. — 196 с.
49. **Бенько Н.П., Журавель В.Н., Квасница В.Д., Стахив Н.П.** Полтавская Магнитка: История рождения и развития. — Комсомольск, 2000. — 144 с.
50. **Кулатова І.М., Гейко А.В., Золотницька Т.М., Мироненко К.М., Супруненко О.Б.** Дослідження Глинського археологічного комплексу // АБУ 1997-1998 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ, 1998. — С.91-92.
51. **Мироненко К.М.** Господарське приміщення XIII - XIV ст. на посаді літописної Лтави // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький: вид. Пер.-Хм. ДПУ, 2003. — Т.14. — С.129-142.
52. **Кулатова І.М., Мироненко К.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б.** Житлово-господарські комплекси X-XIV ст. з розкопок посаду літописної Лтави // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1999. — № 1 (5). — С.47-68.
53. **Мироненко К.М., Супруненко О.Б.** Давньоруський комплекс з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997 р.) // АЛЛУ. — Полтава, 2003. — № 2/2002 - 1/2003 (12-13). — С.143-156.
54. **Ляпушкін І.І.** Старослов'янське поселення VIII-XIII ст. на території м. Полтави (за матеріалами польових розшуків 1940, 1945 і 1946 рр.) // АП УРСР. — Київ, 1949. — Т.І. — С.58-75.

55. **Кулатова І.** Нові розкопки у Полтаві: Соборний майдан. Іванова гора // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1 (9). — С. 2 обкл.
56. **Коваленко О.В.** Цвинтар XVII – XVIII ст. на Соборному майдані у Полтаві // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2 (10). — С.146-149.
57. **Кулатова І.М., Супруненко О.Б.** Археологічні дослідження І.А.Зарецького в Полтаві // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обласний науково-практичний семінар / ТД. — Полтава: Вид-во „Полтава”, 1990. — С. 41-47. — Рис. 1-2 на вкл.
58. **Супруненко О.Б.** На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава: Археологія, 1998. — 156 с.
59. **Шаповалов Г.І.** Човен-довбанка XIII ст. з байсину р.Оріль // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя: вид. ЗДУ, 2002. — Т.Х. — С. 223-225.
60. **Супруненко О.Б., Мироненко К.М.** Археологічна предтеча козацької доби: Пам'ятки золотоординської епохи на Полтавщині // Переяславська Рада 1654 року: історія і наслідки / Матеріали регіональної науково-теоретичної конференції. — Полтава: вид. ПДПУ, 2003. — С.58-67.
61. **Супруненко А.Б.** Отчет о разведках и охранных раскопках на территории Полтавской области разведотряда Полтавского краеведческого музея в 1983 г. // НА ІА НАНУ. — 1983/63. — Ф.е. — № 20869. — 92, 16, 2 арк.
62. **Кулатова І.М.** Про деякі старожитності пізньоскіфської доби у межах Ворскли і Сули // АЛЛУ. — Полтава, 2003. — № 2/2002-1/2003. — С.114-117.
63. **[Супруненко О.Б.] „Мечеть”.** Могильник золотоординського часу // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — Київ: УЕ, 1998. — С.529-530.
64. **Стан М.А.** Зі щоденникових записів (1941 р.) // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.26-33.
65. **Супруненко О.Б.** В урочищі Мечеть // ПУ. — Київ, 1984. — № 2. — С.29.
66. **Федоров-Давыдов Г.А.** Монгольское завоевание и Золотая Орда // Степи Евразии в эпоху средневековья / Археология СССР. — Москва: Наука, 1981. — С.229-236.
67. **Белько О.О.** Мовчазні ієрогліфи, або пайцза з Полтави // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 1 (5). — С.84-85.
68. **Супруненко О.Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К.М.Скаржинської. — Київ-Полтава: Археологія, 2000. — 398, 2 с.
69. **Ельников М.В.** Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1989-1992 гг.). — Запорожье: изд. ИА НАНУ, ЗГУ, 2001. — Т.І. — 276 с.
70. Обстеження О.Б.Супруненка, І.М.Кулатової та Б.І.Золотницького у травні 1995 р.
71. **Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракало І.В., Тітков О.В.** Старожитності Кременчука: Археологічні пам'ятки території та округи міста. — Полтава-Кременчук: Археологія, 2004. — 160, 4 с.
72. **Виноградов В.Б.** Два зеркала золотоординской эпохи из Чечено-Ингушетии // СА. — Москва, 1987. — №1. — С. 267-269.
73. **Полякова Г.Ф.** Изделия из цветных и драгоценных металлов // Город Болгар: Ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков. — Казань, 1996. — С.154-268.
74. **Педашковский Л., Ракушин А.** Средневековые металлические зеркала с Увекского городища // Татарская археология. — Казань, 1998. — № 1(2). — С.32-51.
75. **Попандопуло З.Х.** Средневековые зеркала городища Большие Кучугуры // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя: вид. ЗДУ, 2002. — Т.Х. — С.226-238.
76. **Супруненко О.Б.** Кілька знахідок волзького походження з Полтавщини // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 2 (6). — С.76-77.
77. **Мокляк В.О., Морозко Д.В.** Пізньокічівницьке поховання середини XIII - XIV ст. з околиць с.Шушвалівка Глобинського району // АЗ ПКМ. — Полтава, 1992. — Вип. І. — С.85-95.
78. **Горбенко С.О.** Реконструкція за черепом зовнішнього вигляду золотоординця XIII ст. з поховання поблизу с.Шушвалівка Глобинського району Полтавської області // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч. 2. — С.69-86.
79. **Толочко П.П.** Кочевые народы степей и Киевская Русь. — Киев: Абрис, 1999. — 200 с.
80. **Ляссота Эрих.** Путевые записки / Пер. с прим. Бруна Ф. — Одесса, 1873. — 122 с.
81. **Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana.** Opisy Ukrainy / Pod red. Wójcika Z. — Warszawa, 1972. — 286 s.
82. **Супруненко О.** Пам'ятки археології Полтавщини у джерелах XVI – XVII ст. // Козацькі старо-

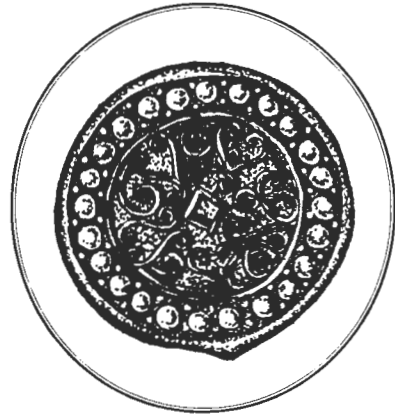
- житності Полтавщини. — Полтава: вид. ЦОДПА, 1994. — Вип. 2. — С. 133-141.
83. **Шевченко Тарас.** ПЗТ: В 6-ти т. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1964. — Т. VI. — 608 с.
84. **Китицын П.А.** Кобылякская старина // Тр. ПУАК. — Полтава, 1907. — Вып. 4. — С.158-172.
85. **Квітка-Основ'яненко Г.Ф.** О слободских полках // Збір. тв. у 7-ми т. — Т.7: Историчні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи. — Київ: Наук. думка, 1981. — С.30-51.
86. **Падалка Л.В.** Следы водопроводных сооружений в г. Кобеляки Полтавской губернии и над р.Высью на границе Киевской и Херсонской губернии // Киевская старина. — Киев, 1895. — № 4. — С.102-113.
87. **Довженок В.І.** Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // АП УРСР. — Київ: АН УРСР, 1961. — Т. 10. — С.175-193.
88. **Кулатова И.Н.** Золотоордынское украшение из Зенькова // АЛЛУ. — Полтава, 2002. — № 1 (11). — С.115.
89. **Ельников М.В.** Исследование могильника Мамай-Сурка в 1997-1998 гг. // АБУ 1997-1998 гг. — Киев: изд. ИА НАНУ, 1998. — С.76-77.
90. Древности Степного Поднепровья (III – I тыс. до н.э.): Сб. н. тр. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1982. — 92 с.
91. **Ельников Михаил.** Памятники периода Золотой Орды Нижнего Поднепровья: история изучения, итоги и перспективы // Татарская археология. — Казань, 2001. — № 1-2 (8-9). — С.142-187.
92. **Сафаргалиев М.Г.** Распад Золотой Орды. — Саранск, 1960. — 256 с.
93. **Егоров В.Л.** Золотая Орда перед Куликовской битвой // Куликовская битва. — Москва: Наука, 1980. — С. 194-204.
94. **Тезенгаузен В.Г.** Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / Извлечения из соч. арабских. — СПб., 1884. — Т.2. — 364 с.
95. **Русина О.В.** Україна під татарами і Литвою. — К.: Альтернативи, 1998. — 318 с.
96. **Падалка Л.В.** По вопросу о времени основания города Полтавы (в связи с летописным известием о походе Игоря, князя Новгород-Северского, за реку Ворскла в 1174 году) // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. — Киев, 1896. — Кн. 10. — Отд. II. — С.15-33.
97. **Івакін Г.Ю.** Київ та битва на Ворсклі 1399 р. // АЛЛУ. — Полтава, 2000. — № 1-2 (7-8). — С.121-123.
98. **Мокляк В.О.** Документальні свідчення XVI-XVII ст. про події на річці Ворсклі 1399 року // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2 (10). — С.123-125.
99. **Жук В.Н.** Где же произошла битва Витовта? // Дорогами тысячелетий. — Москва: Мол. гвардия, 1989. — С. 173-178.
100. **Жук В.Н.** Велика битва на Ворсклі: До 600-річчя битви Вітовта із золотоординцями на Ворсклі 12 серпня 1399 р. — Полтава, 1999. — 40 с.
101. **Посухов В.І.** Битва 1399 р.: підказує народна пам'ять // АЛЛУ. — Полтава, 2003. — № 2/2002 - № 1/2003. — С.178-179.
102. **Зарецкий И.А.** Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского у. слободы Лихачёвки // Харьковский сборник. — Харьков, 1888. — Вып. 2, кн. 10. — С.229-246.
103. **Багалеј Д.И.** Предисловие к Археологической карте Харьковской губернии. Археологическая карта // Тр. XII АС. — Москва, 1905. — Т. I. — С. 1-92.
104. **Ковпаненко Г.Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі. — Київ: Наук. думка, 1967. — 188 с.
105. **Наукова концепція** державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: Наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / Упорядник Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1996. — 60 с.
106. **Варвянська Т.В., Супруненко О.Б.** Розрита Могила. — Полтава: Археологія, 1996. — 48 с.
107. **Тітков О.В.** Меч із рицарського поховання у Диканьці // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2003. — С. 142-147.
108. **Тітков О.В.** Про знахідку меча XVI ст. у Диканьці // АЛЛУ. — Полтава, 2003. — № 2/2002 - 1/2003. — С. 167.
109. **Posuchovas Valentinas.** Kur buvo vorsklos Kautyne? // Mokslasir Gyvenivas. — Vilnius, 1983. — № 1. — S.38.
110. **Приймак В.В., Приймак В.М., Сухарев К.С.** З історії Дніпровського лісостепового Лівобережжя середини XIII-XIV ст. // Проблеми історії та археології України / ТДНК. — Харьков: изд. ХГУ, 1997. — С.80.
111. **Золотницька Т.В.** Знахідка монети Менпі-Гірея на Скороборі // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — № 1-2 (3-4). — С.126-127.
112. **Кучера М.П.** До питання про традиції оборонного будівництва Київської Русі в дерев'яній архітектурі XV-XVII ст. // Середні віки на Україні. — Київ: Наук. думка, 1973. — Вип. 2. — С.127-131.

113. **Ханко О.В.** Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень // АЛЛУ. — Полтава, 2000. — № 1-2. — С.54-66.
114. **Федоров-Давыдов Г.А.** Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — Москва: Изд-во МГУ, 1966. — 275 с.
115. **Шилов Ю.А., Шкляр П.Н., Еремеев С.А.** Отчет о раскопках курганов и разведках поселений в Кременчугском р-не Полтавской области. — Киев, 1993 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.370. — 39 с.
116. **Шилов Юрій, Мироненко Костянтин.** Пізньокочівницькі поховання у пониззі Псла // П'ята Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: М-ли доп. і повідомл. (3-4 грудня 2003 р.). — Полтава: вид. ПДПУ, 2003. — С.265-269.
117. **Шилов Ю.А., Шкляр П.Н., Стахив Н.А., Еремеев С.А.** Отчет о раскопках кургана „Цегельня” у с.Подлужье Кременчугского р-на Полтавской области. — Киев, 1992 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 368. — 56 с.
118. **Шилов Ю.А., Шкляр П.Н., Стахив Н.А., Еремеев С.А.** Альбом иллюстраций к Отчету о раскопках кургана „Цегельня” у с.Подлужье Кременчугского р-на Полтавской области. — Киев, 1992 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 369. — 38 с.
119. **Добролюбский А.О.** Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. — Киев: Наук. думка, 1986. — 154 с.
120. **Борисяк Н.Д.** Несколько слов о новейших археологических находках в Харьковской и Екатеринославской губерниях // Тр. III АС. — Киев, 1878. — Т.2. — С.205-210.
121. **Скирда В.В.** Археологічні дослідження геологів Харківського університету // АЛЛУ. — Полтава, 2002. — № 1 (11). — С.151-152.
122. **[Щербаківський В.М.]** Діяльність музеїв // Зап. Укр. наук. т-ва дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Полтава, 1919. — Вип.1. — С.96-97.
123. **Медведев А.Ф.** Ручное и метательное оружие: Лук и стрелы, самострел VIII-XIV вв. // САИ. — Москва: Наука, 1966. — Вып. Е1-36. — 186 с.
124. **Коваленко О.В., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Супруненко О.Б.** Нове городище давньоруської доби у Середньому Поворсклі // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 2 (6). — С.43-44.
125. **Шилов Ю.О.** Курган — святилище „Цегельня” // АДУ 1992 р. — Київ, 1993. — С.143-144.
126. **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наук. думка, 1982. — 108 с.
127. **Мокляк В.О.** Да археологічної карти Новосанжарського району // Пам'ятки археології Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С.67-77.

ПАМ'ЯТКИ ЗОЛОТООРДИНСЬКОЇ ДОБИ МЕЖИРІЧЧЯ СЕЙМУ І ВОРСЬКИ

Пам'ятки Південноруських земель другої половини XIII - XIV ст. тривалий час перебували поза постійною увагою фахівців, а першим спеціальним монографічним дослідженням стала робота С.О.Беляєвої [1. — 118 с.]. В цілому дана праця витримала випробування часом, хоча, звичайно, за останні роки, після її виходу в світ, з'явилися матеріали, які внесли корективи до хронології, розширили ареал пам'яток, в першу чергу в регіоні між Десною і Ворсклою, що знайшло відображення в працях Л.І.Виногородської, В.В.Єнукова, В.В.Приймака, інших дослідників [2. — С.30-33; 3. — С.195-197; 4. — С.96-99; 5. — С.102-113]. Певною мірою змінилося й розуміння перебігу подій, що відбувалися після монголо-татарської навали. Свідченням цього стала поява кількох історико-географічних нарисів Ф.М.Шабульдо, В.Л.Єгорова, В.А.Кучкіна, Г.Ю.Івакіна, О.В.Русиної, які з різним ступенем глибини охоплення відводять помітне місце регіону Дніпровського Лівобережжя [6. — С.183; 7. — С.244; 8. — С.271; 9. — С.318; 10. — С.7-39]. Останнє, як і вихід у світ присвяченої старожитностям Дніпровського Лівобережжя другої половини XIII-XIV ст. монографії С.О.Беляєвої й А.І.Кубишева [11. — 109 с.], робить необхідним аналіз лише кількох

дискусійних питань. Стан джерельної бази не дозволяє поки що, до проведення ґрунтовних розвідувальних робіт і стаціонарного дослідження вже відомих пам'яток, реконструювати систему розселення періоду після монголо-татарської навали (рис.37).

У другій половині XIII - XIV ст. на Південноруських землях відбуваються відчутні зміни в домобудівництві. Якщо для попереднього часу добре відомі переважно напівземлянки зі збереженими нижніми, інколи — верхніми частинами печей, а наземні будинки й житла — з підклетами (також з печами, часом і з вогнищами) — зустрічаються рідше, то з середини XIII ст. частіше відомі саме слабо заглиблені в ґрунт будівлі, які опалювались, судячи з відсутності потужних завалів печини над черінями, не печами, а вогнищами. Не виключено, що ці опалювальні споруди були піднятими на певну висоту над підлогою. Таким було житло № 1 розкопу № 2 селища-посаду Шпилівського археологічного комплексу. Це наземна споруда, зорієнтована кутами за сторонами світу, розмірами близько 4x5 м, підпрямокутної форми. Північна частина житла, розташованого на схилі, була заглиблена до 0,2 м. В західному кутку розташовувалась опалювальна споруда, очевидно, вог-

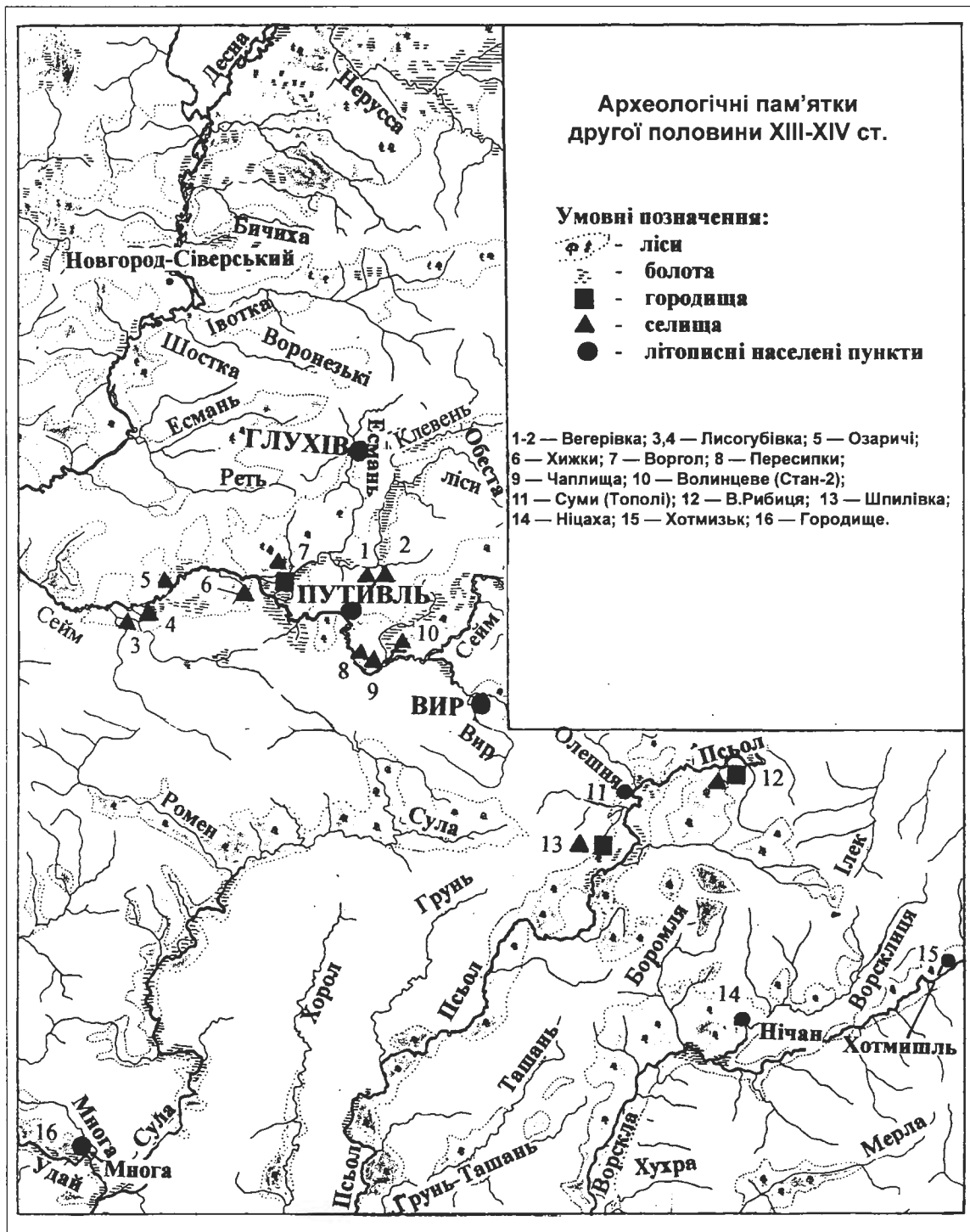

Рис.37. Пам'ятки другої половини XIII - XIV ст. регіону між Десною і Ворсклюю.

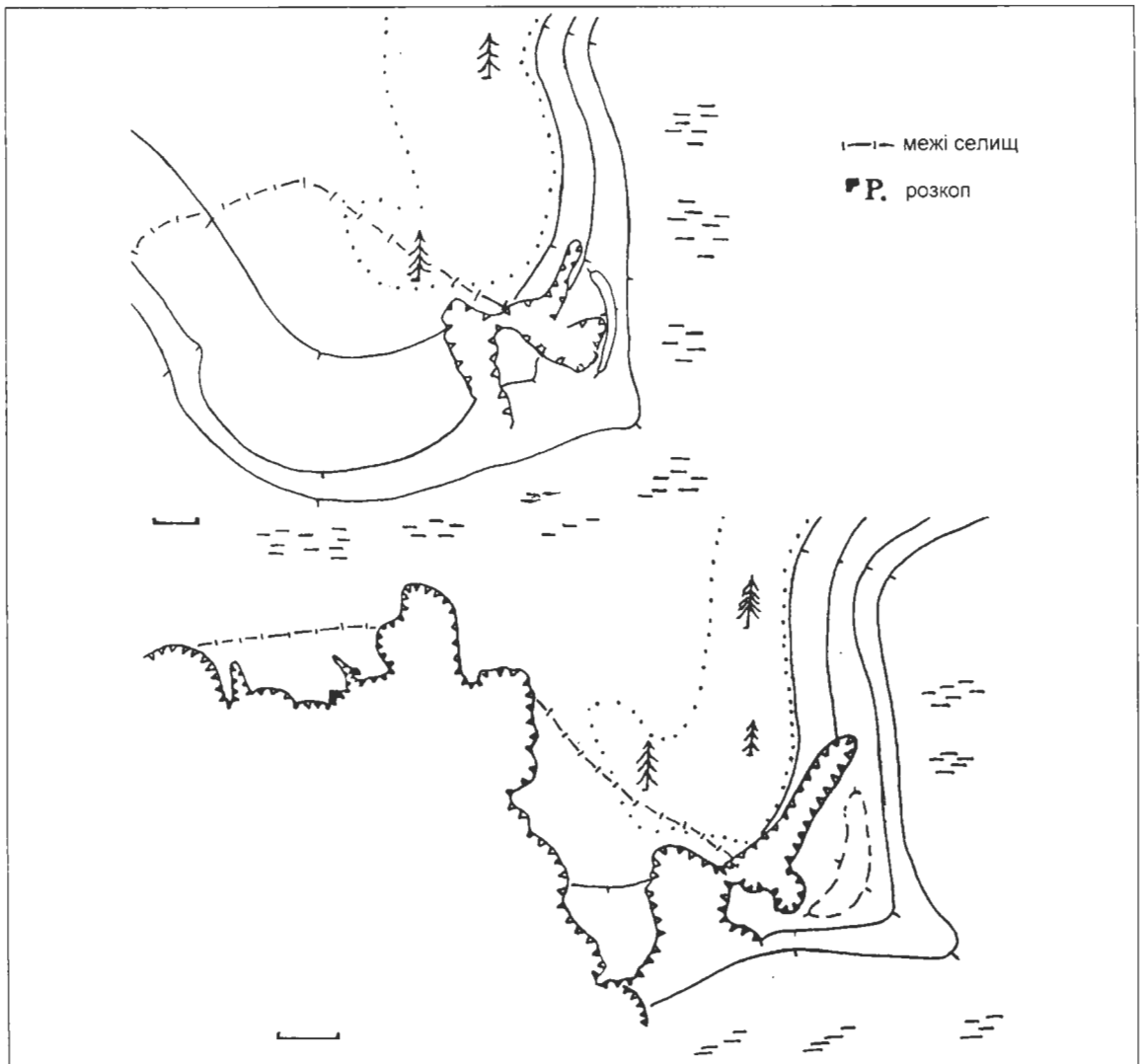

Рис.38. Селище Чаплища. А — план селища, 1986 р.; Б — план селища, 1990 р. За А.М.Обломським.

нище, розмірами 1,0x0,60-0,95 м, з потужністю череня від 3 до 5 см. Воно було споруджене на підвищенні з глини. Перед опалювальною спорудою знаходилась яма, яка плавно розширювалась в бік череня, тобто, швидше всього, була передпiчною. Поряд з житлом розташовувались дві господарські ями. Це дає можливість віднести весь комплекс зі схожим характером заповнення й матеріалами до другої половини XIII ст. [12. — С.17-18].

Ще менш виразними виявились залишки наземної споруди другої поло-

вини XIII-XIV ст. із селища-посади Тополянського археологічного комплексу, дослідженої в 1988 р. поряд із комплексом господарських ям (рис.52). Тут, при зачистці, на глибині 0,4-0,5 м, на ділянці 1 розкопу № 2 було виявлено велику пляму чорнозему, насиченого значною кількістю глини, а поряд — великі шматки обмазки та кістки тварин. Виразні фрагменти кераміки, уламки жорнових каменів та точильного каменя з пісковику свідчать на користь інтерпретації даного об'єкта як житлового. Ймовірні розміри наземного житла — близько

4,3 м на понад 6,0 м. Планіграфічний аналіз свідчить, що досліджені порядки і частина напівземлянки належать до одного комплексу, який своїми обрисами нагадує щойно описаний із Шпилівки. Поряд було виявлено кілька господарських ям, судячи з розмірів, зернових. Частина з них була давно покинута, про що свідчать кістяк тварини в ямі № 1 і велика кількість посуду в ямі № 3, а ями № 2 і № 4 — могли функціонувати до останнього часу, синхронно житлу (рис.54).

На багатошаровому селищі біля с.Пересипки в Посейм'ї, неподалік Путивля (розкопки А.М.Обломського) було простежено концентрацію кераміки періоду після монголо-татарської навали на площі близько 40 кв. м, що істотно відрізняється від інших ділянок селища, де проводилися археологічні дослідження. Це можна розцінювати як свідчення існування в даному розкопі якогось наземного об'єкта другої половини XIII-XIV ст. (рис.45).

Про те, що в цьому районі Дніпровського Лівобережжя продовжує існування традиція спорудження напівземлянок, часом навіть заглиблених більше, ніж на 1 м у ґрунт, свідчать матеріали досліджень на селищі Чаплища в Посейм'ї, також неподалік Путивля.

Ще раніше напівземлянкове приміщення зі входним тамбуром було досліджене Д.Т.Березовцем на селищі Стан-2 поблизу с.Волинцеве неподалік Путивля (рис.42). Його традиційно датують другою половиною XIII-XIV ст. Хоча керамічні матеріали з приміщення відшукати не вдається, речовий інвентар дозволяє погодитися із запропонованою датою.

Напівземлянка з Чаплищ збереглася на 1/3, решта — була знищена піщаним кар'єром. Це прилегла до північно-західного кута частина приміщення (рис.3).

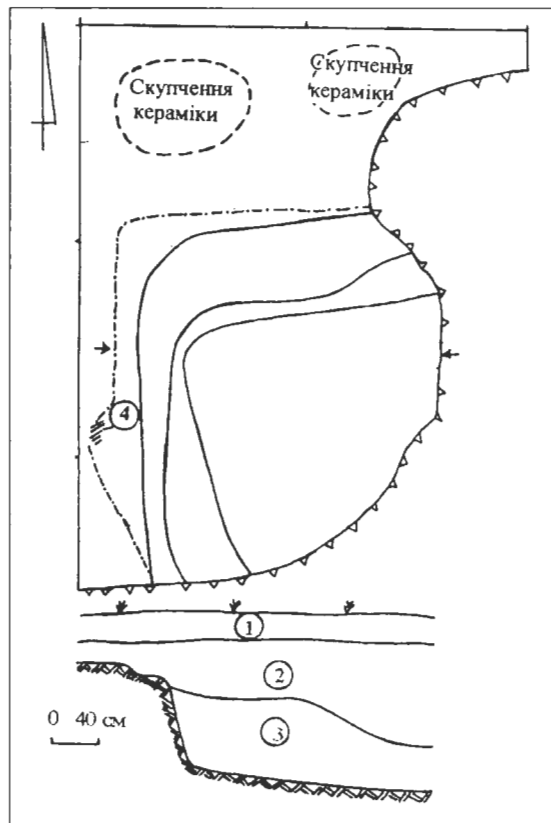

Рис.39. Чаплища. Житло другої половини XIII - XIV ст. Умовні позначення: 1 — культурний шар (світло-сірий супісок); 2 — верхня частина заповнення (темно-сірий гумусований супісок); 3 — нижня частина заповнення (світло-коричневий слабкогумусований супісок); 4 — образка.

Розміри за верхнім, розширеним по відношенню до дна, краєм котловану становили 3,20x2,05 м, а на дні — 2,3x2,2 м. Стінки напівземлянки, заглибленої на 0,95 - 1,15 м в материк-пісок, розширювалися вгору таким чином, що утворювали невелику приступку по всьому периметру приміщення. Із заповнення напівземлянки, зокрема, стратифікованої нижньої частини, походить кераміка, аналогічна озарицькій та ряду закритих комплексів пам'яток Подоння другої половини XIII-XIV ст. Очевидно, об'єкт із Чаплищ можна датувати в межах золотоординського періоду [13. — С.14-18].

З названих пам'яток межиріччя Десни і Ворскли другої половини XIII-XIV ст.

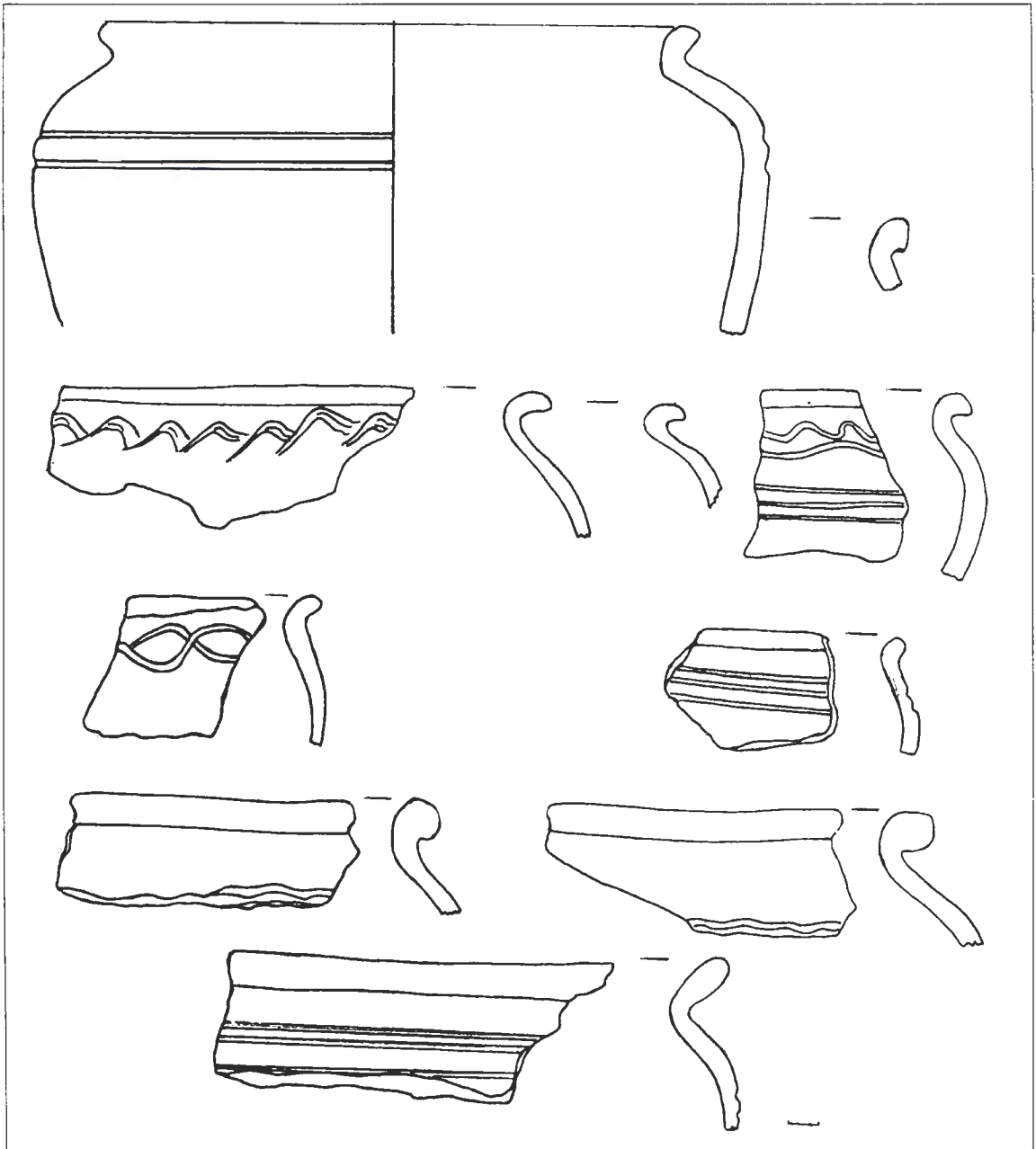

Рис.40. Чаплища. Кераміка другої половини XIII-XIV ст. з розкопу.

три — Тополянський та Шпилівський археологічні комплекси і селище Чаплища — існували в період до монголо-татарської навали, як і більшість втрачених С.О.Беляєвою пам'яток [1. — С.117; 14. — Арк.4-6], не кажучи вже про літописні міста Путивль, Глухів, Вир. Не виключено, що і в Пересилках був

давньоруський горизонт, однак через те, що значна частина селища знищена кар'єром, про це навряд чи вдасться колись дізнатися. Проте як названі, так і інші приклади, свідчать, що істотних змін в топографії давньоруських пам'яток домонгольського часу і періоду після середини XIII ст. не сталося.

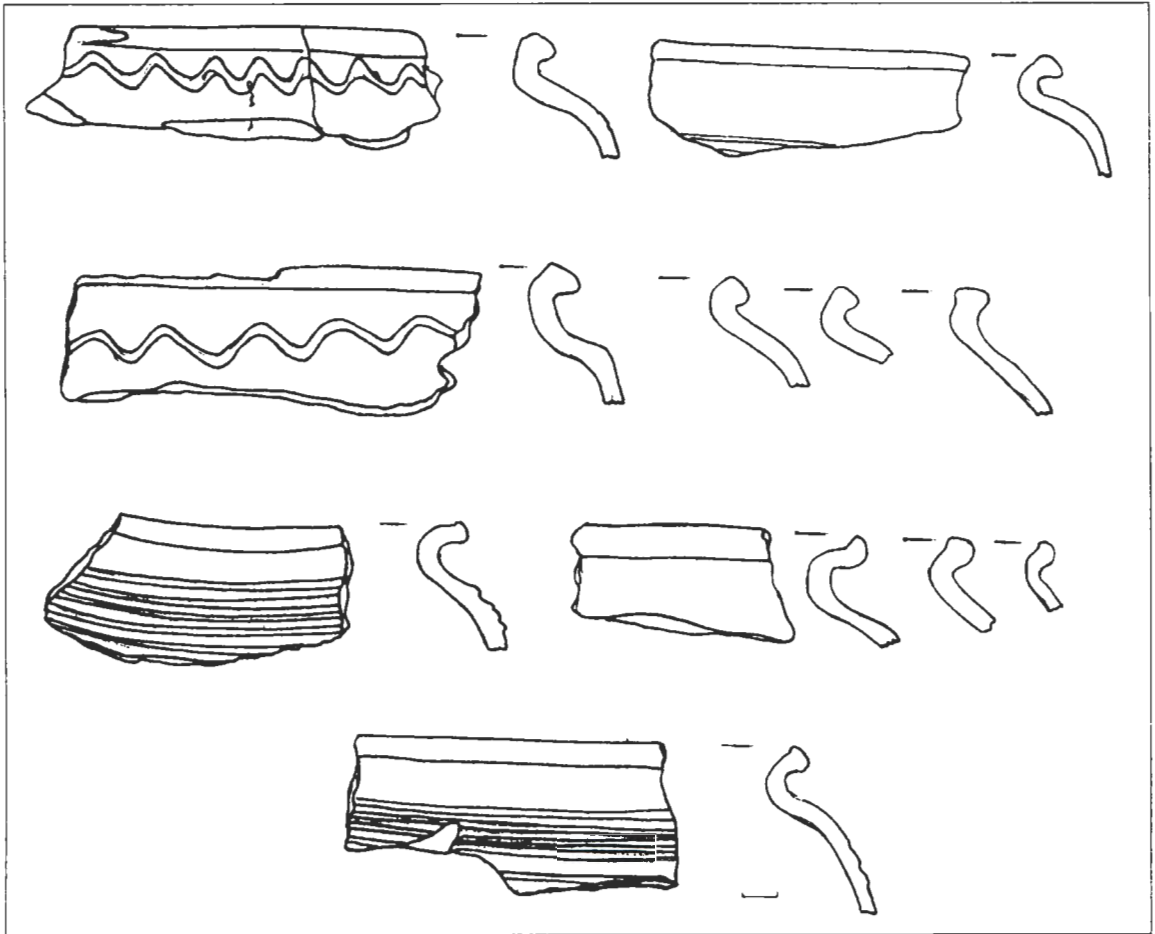

Рис.41. Чаплища. Кераміка XII-XIII ст. і другої половини XIII-XIV ст. з розкопу.

У переважній більшості об'єктів періоду після монголо-татарської навали основною категорією знахідок є кераміка. Ще в 1970-х рр. С.О.Беляєвою було розроблено класифікацію посуду другої половини XIII-XV ст. Пізніше, за матеріалами пам'яток Подоння, М.В.Цибін створив власну класифікацію посуду [15. — С.96-99], а з часом — з'явилися певні зауваження і уточнення до розробки С.О.Беляєвої. Зокрема, Л.І.Виноградська віднесла до пізнішого часу, а саме до кінця XIII-XIV ст., появу масивних вінець на давньоруських горщиках [4. — С.96-98]. Саме такі форми посуду масово представлені на пам'ятках басейнів Сейму і Псла, про які йшла мова вище. В той же час, на Шпилівсь-

кому археологічному комплексі зустрічалися форми посуду, які не мають широких аналогій на всіх просторах Південноруських земель. Зокрема, мова йде про горщики типу XI, за класифікацією А.О.Козловського, які датуються в Південному Подніпров'ї XII-XIII ст. й відомі лише на одному селищі — Іллінка. З цього ж регіону походять і аналогічні лівобережним форми горщиків XIII-XIV ст. типів VII-а і VII-в [16. — С.80-89, 106, 114. — Рис.43, 45, 50. — Табл.XII]. Варто зазначити, що в Києві посуд форм, подібних до типу XI (за А.О.Козловським) також відсутній [8. — С.22, 25, 119, 137, 146, 157, 159, 169, 183. — Рис.8, 10, 49, 60, 67, 74, 82, 89]. Не помічено його і вище по Дніпру, в

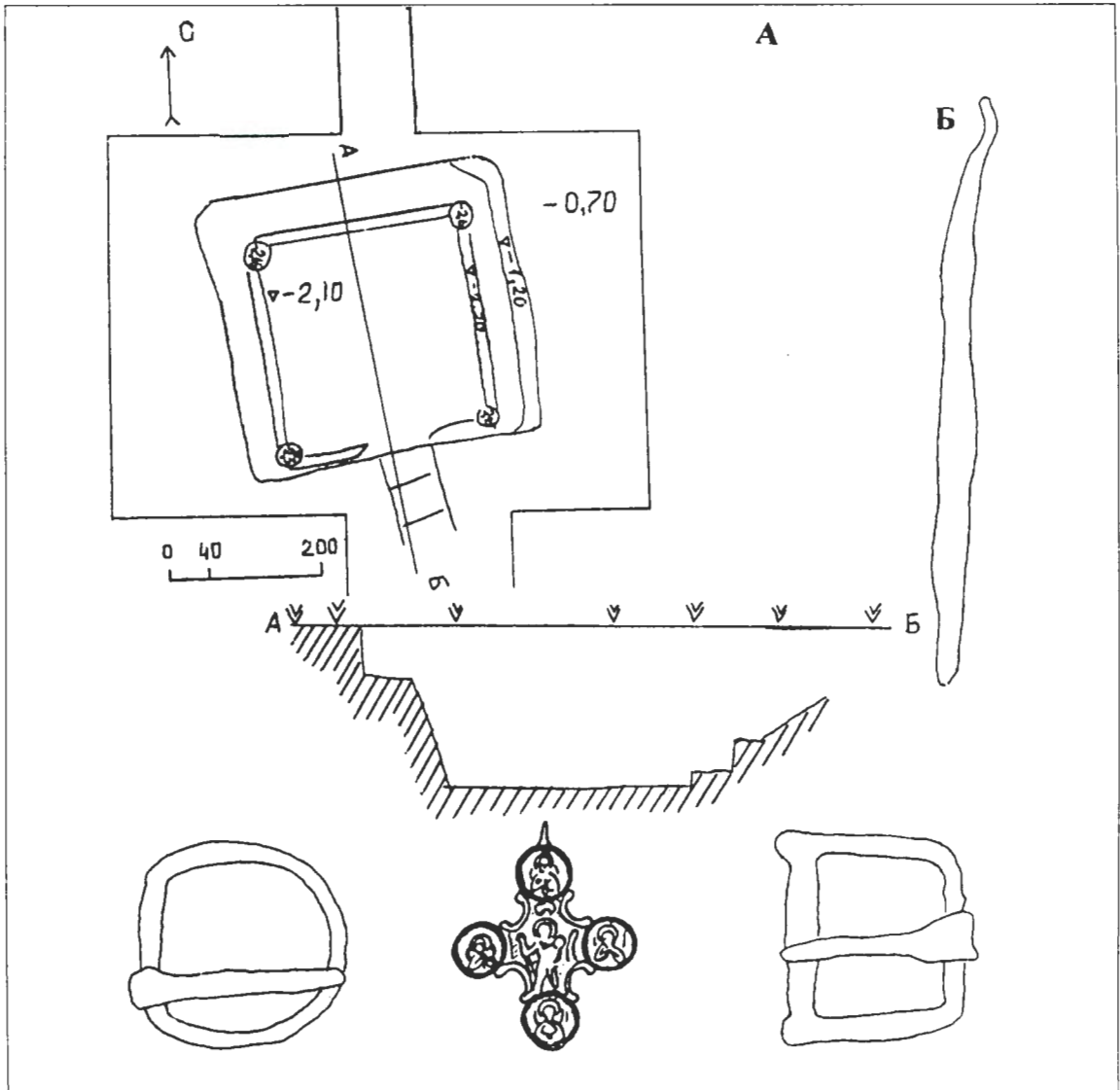

Рис.42. Стан-2. План житла (А) і знахідки (прориси за фотознімками): ложкоріз, стулка енколпіона, пряжки (Б). Розкопки Д.Т.Березовця.

Чечерську [17. — С.71-73. — Рис.2]. Натомість південніше Києва горщики з різким вигином вінець — від круто- до слабконахилених назвні, з ледь помітним канелюром зсередини та загостреним краєм, зустрічаються від Буковини до Лівобережжя Дніпра і Подоння [18. — С.29, 36]. Як правило, вони трапляються разом з іншими типами посуду, характерного для ширших територій Східної Європи. Слід зауважити, що поширення такого посуду в золотоординську

епоху на Дон і до Приазов'я, засвідчене матеріалами поселень на лівому березі Дону в гирлі ріки Донська Цариця та біля с.Приморка неподалік Таганрогу [19. — С.29-62. — Рис.4-11; 20. — С.242-243. — Рис.13-16; 21. — С.72-73], виходило за рамки південно-східного кордону Великого князівства Литовського, який у XV ст., за київського князя Семена Омельковича — онука Володимира Ольгердовича, на Лівобережжі Дніпра проходив по ріках Овеча Вода, Са-

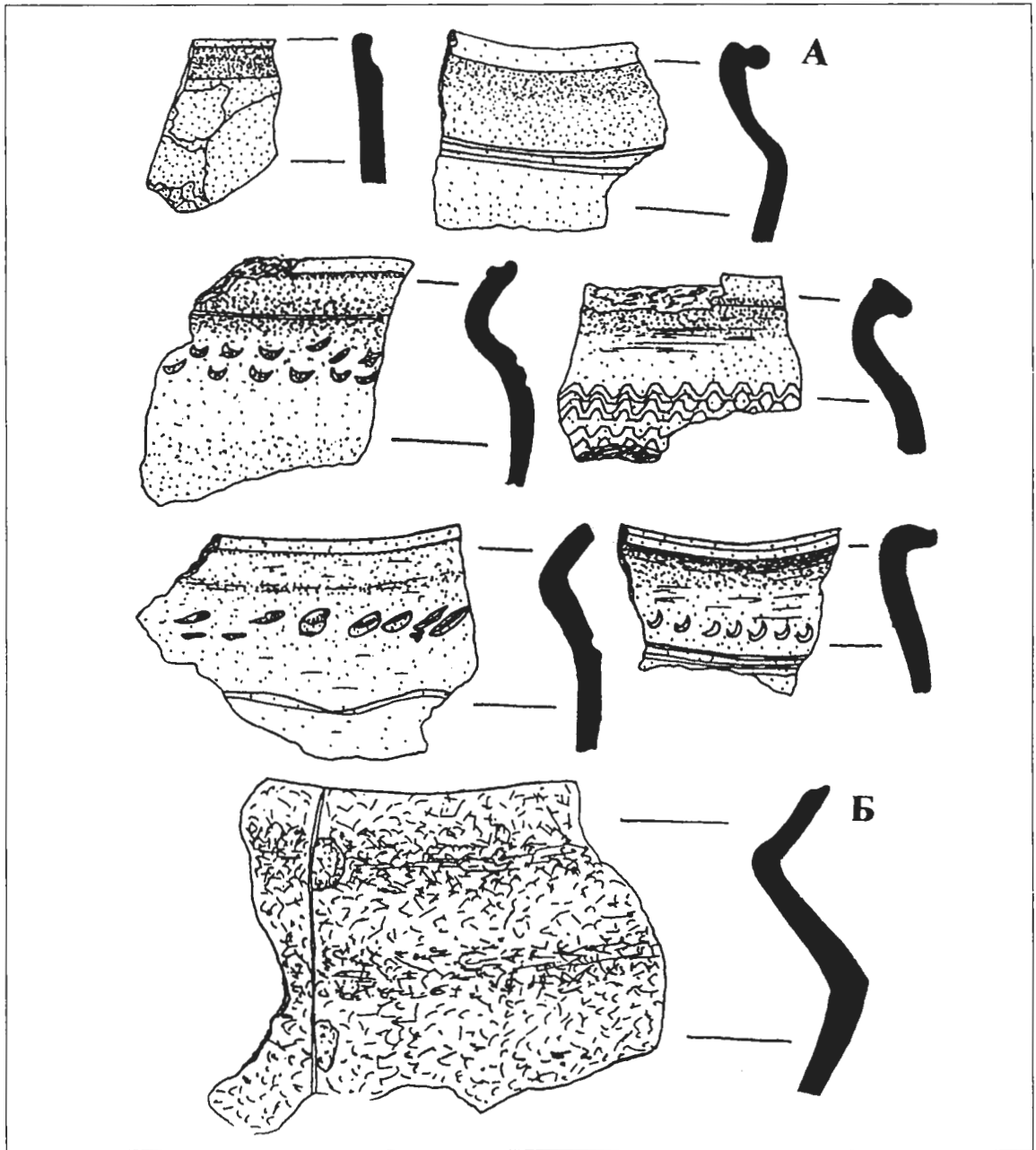

Рис.43. Волинцеве, Курган (?). Кераміка XII - другої половини XIII-XIV ст. (А) і уламок чавунного казана (Б).
 Курський обласний музей археології. За Г.Ю.Стародубцевим.

мара, Сіверський Донець, Тиха Сосна [9. — С.129]. Очевидно, наявність пам'яток із посудом з валикоподібним вінцем та інших, близьких типів, в цілому притаманна всім Південноруським землям періоду після монголо-татарської навали, відображає на Лівобережжі Дніпра

ареал розселення нащадків жителів міст і сіл Чернігово-Сіверщини та Переяславщини, які відомі в джерелах як севрюки.

Поширення на одній і тій же або суміжних територіях пам'яток різних типів — золотоординських поховань і

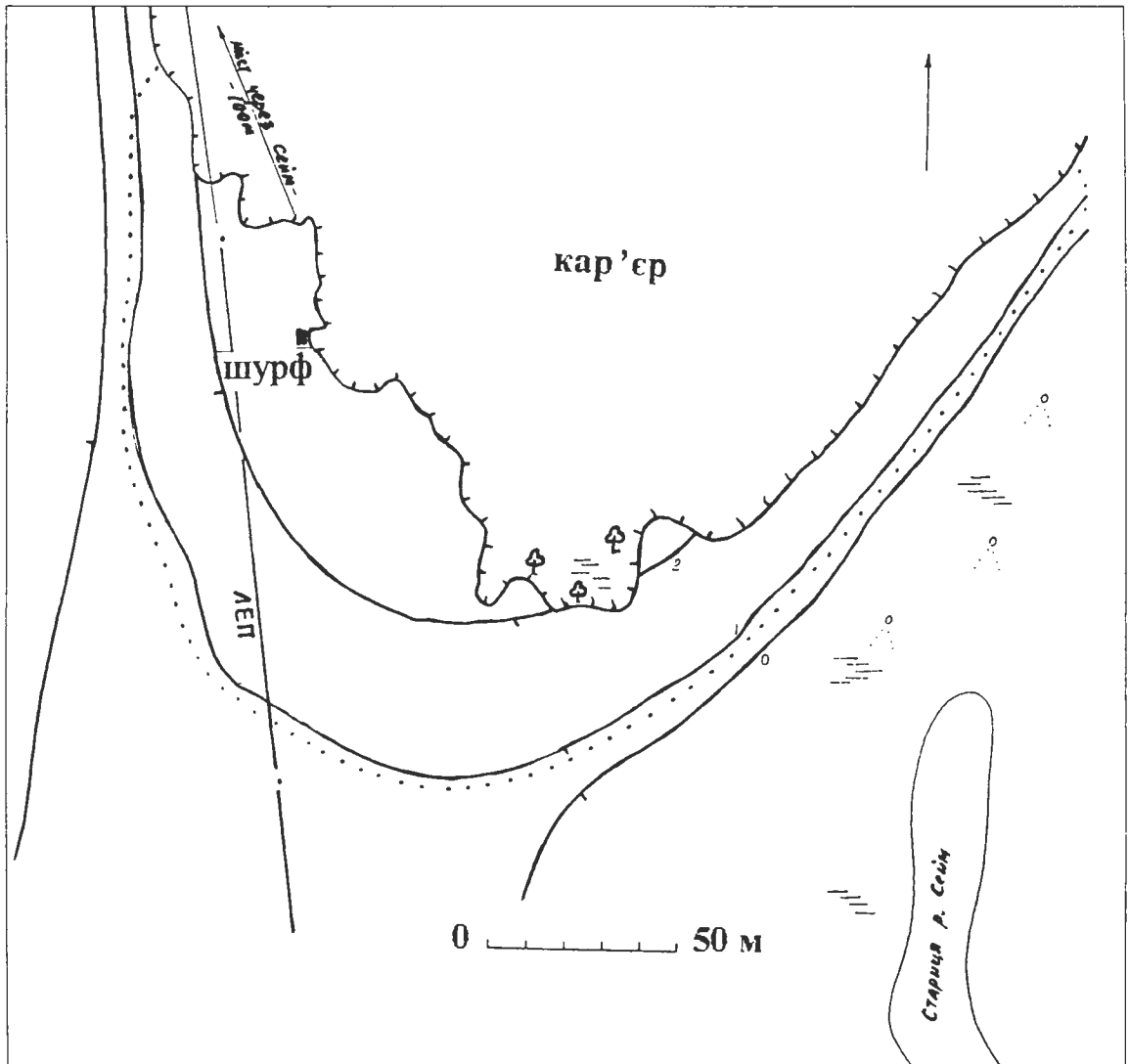

Рис.44. Пересипки. План багатощарового селища з матеріалами другої половини XIII - XIV ст. За А.М.Обломським.

навіть мавзолеїв, а неподалік них — поселень з південноруською керамікою, наводить на думку про їх асинхронність або ж співіснування в рамках однієї владної системи, швидше всього, Золотої Орди. Одним з таких регіонів був Червлений Яр — межиріччя Середнього Дону і Хопра. Як з'ясувалося в ході останніх польових досліджень, мова може йти не про взаємовигідне співіснування громади кочівників і руського населення без феодалів, як це свого часу припускалося, а про панування тут аристократії ко-

чівників-ординців, кілька поховань яких було відкрито в 90-і рр. XX ст [22. — С.171-174].

На прикордонній території руських земель зі степом виділяється ще кілька подібних до Червеного Яру територій. Зокрема, на Лівобережжі це район Полтави, де нижче за течією Ворскли знаходиться золотоординський некрополь у Правобережних Кишеньках. У самій Полтаві, в колекції розкопок І.І.Ляпушкіна і в ході останніх польових досліджень, виявлено матеріали другої поло-

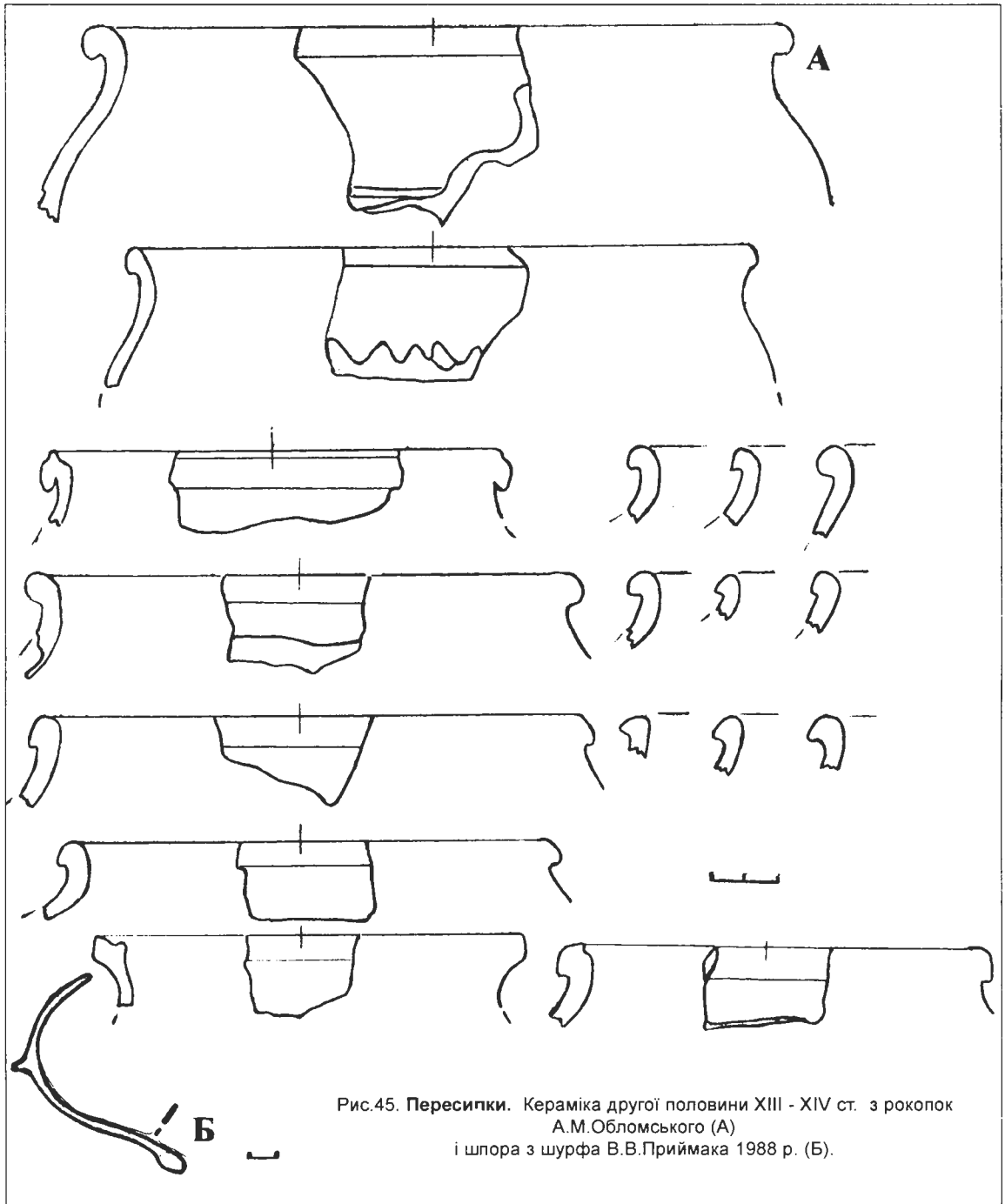

Рис.45. Пересипки. Кераміка другої половини XIII - XIV ст. з рокопок А.М.Обломського (А) і шпора з шурфа В.В.Приймака 1988 р. (Б).

вини XIII-XIV ст. (рис.48:Г). Таким же регіоном виявилось і Посейм'я, де було здійснено спробу кочівників утвердитись на руських землях шляхом заміщення місцевої феодалної верхівки золотоординською.

В історичній літературі зазначене питання отримало назву "проблеми Ахматових слобід". Нещодавно свідчення письмових джерел були проаналізовані відомими російськими істориками А.В.Кучкіним та О.К.Зайцевим. А.В.Куч-

кін описує пов'язані з баскаком Ахматом події таким чином.

Ахмат відкупив в Орді право збирання данини з населення Курського князівства й збирав її, чинячи “велику досаду” князям і “чорним людям”. Крім цього, у володіннях князя рильського і воргольського Олега він організував дві слободи. Їх населення почало спустошувати околиці Рильська і Воргола. Князь Олег, домовившись зі своїм родичем — липовицьким князем Святославом, вирушив до хана Телебуги, який кочував у пониззі Волги, із скаргою на дії Ахмата. Телебуга дав своїх приставів Олегу і звелів розігнати Ахматові слободи. Князі так і вчинили. Ахмат дізнався про знищення своїх слобід у ставці Ногая, який кочував у пониззі Дону, й оббрехав руських князів. Він умовив послати у володіння Олега сокольників, які мали ловити лебедів з людьми князя, щоб передати запрошення приїхати до Ногая. Відмова прибути означала б, що Олег щось замислив проти хана. Так на ділі і сталось. Оскільки родич і союзник Олега — Святослав вночі напав на одну з Ахматових слобід і розграбував її, Олег до Ногая не поїхав, небезпідставно гадаючи, що вину за цей вчинок липовицького князя буде покладено на нього. Ногай відправив у володіння князів татарську рать. 13 січня вона підійшла до Воргола. Олег втік до хана Телебуги, а Святослав сховався у Воронежських лісах. Половина татар кинулася навздогін за князями, а друга — спустошувати воргольські, рильські й липовицькі володіння князів, що тривало 20 днів. Ахматові слободи було відновлено, туди зведено награване. 13 старших бояр Олега й Святослава потрапили в полон. Коли повернулись переслідувачі, Ахмат їх публічно стратив, свідками чого стали випадкові гості — паломники, яких

насилно привели на місце страти. Бояр повісили на деревах, відрубали їм праві руки і голови, які татари приторочили до сідел, а руки — склали на сани й вирушили з Воргола на село Турове, маючи намір послати руки й голови страчених по волостях. Однак все населення цих місць порозбігалось. Не захопивши жодного із князів, Ахмат з татарським військом пішов до Ногая, залишивши в слободах двох своїх братів. Через певний час брати Ахмата в супроводі кількох десятків чоловік вирушили з однієї слободи в іншу. Липовицький князь Святослав підстеріг їх на шляху і напав на татар. 25 русичів і двох татар було вбито, але брати Ахмата змогли врятуватись. Після Пасхи, в Хомину неділю, брати втекли до Курська, а в понеділок розбіглося населення слобід. Незабаром від Телебуги повернувся князь Олег. Дізнавшись про те, що сталося, він звинуватив Святослава в порушенні їхніх домовленостей. Оскільки Святослав вчинив розбійницькі дії, Олег запропонував йому їхати до Ногая чи Телебуги, щоб виправдатись. Однак Святослав не захотів цього робити. Князі розірвали стосунки. Отримавши допомогу від татар, Олег, за їх вказівкою, вбив Святослава, а брат покійного — Олександр помстився, вбивши князя Олега і його двох синів.

Виклад подій А.В.Кучкіним мало відрізняється від їх опису М.С.Грушевським [10. — С.40-51; 23. — С.40-51; 24. — С.183-185].

У даному випадку привертають увагу археологічні аспекти даного питання. О.К.Зайцев, беручи до уваги відсутність археологічних критеріїв виділення такого виду поселень, як слободи, заперечує проти локалізації Ахматових слобід на селищі поблизу с.Лебязе і Бесединському археологічному комплексу лише на підставі знахідок великої кіль-

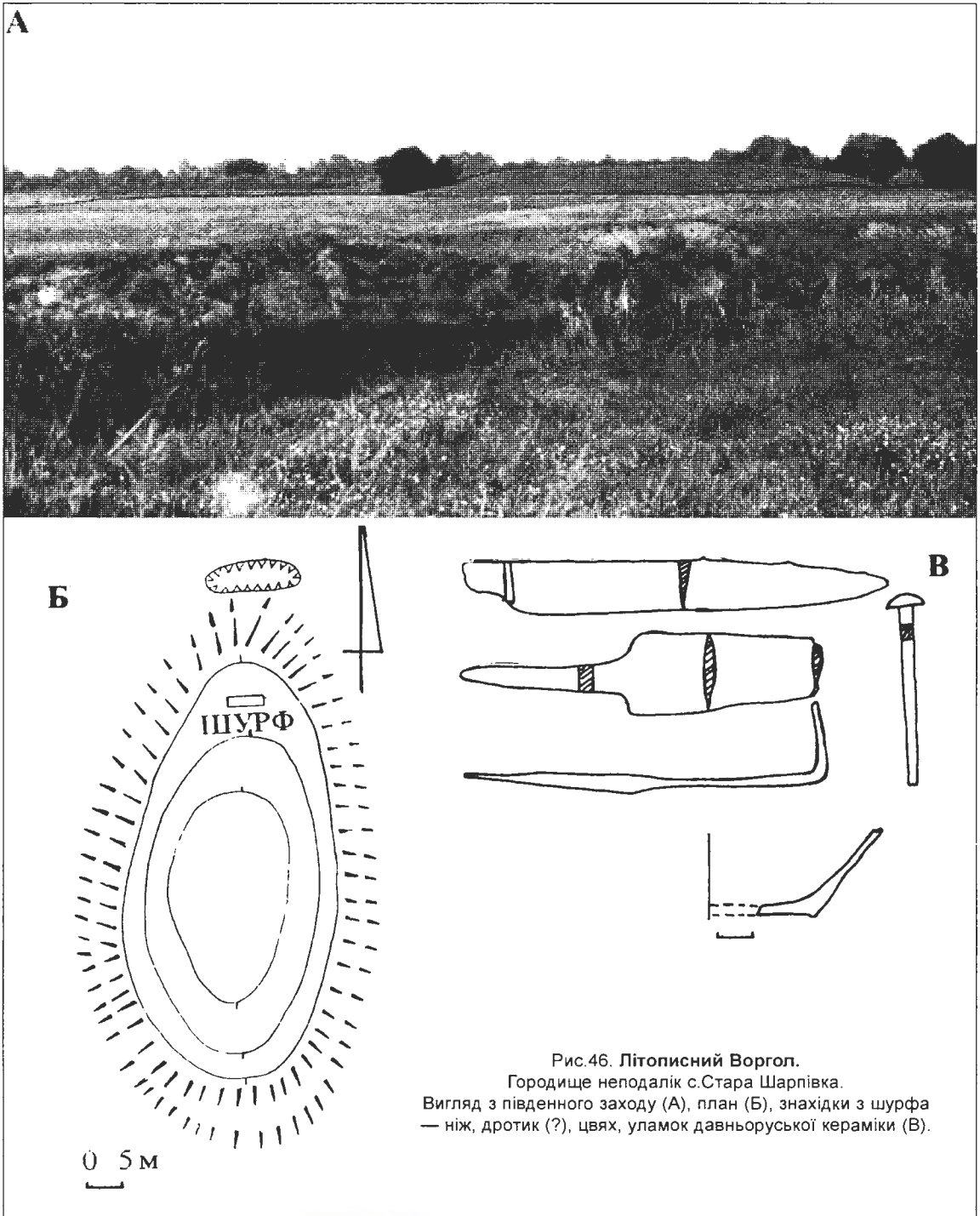

Рис.46. Літописний Воргол.
Городище неподалік с.Стара Шарпівка.
Вигляд з південного заходу (А), план (Б), знахідки з шурфа
— ніж, дротик (?), цвях, уламок давньоруської кераміки (В).

кості золотоординських матеріалів [23. — С.46]. Саме на цій обставині слід зупинитися детальніше.

На Бесединському археологічному комплексі в чималій кількості трапля-

ються золотоординські матеріали XIV ст., насамперед, кераміка й монети. Серед першої категорії — фрагмент полив'яної золотоординської чаші, форма якої подібна до полив'яної чаші з Києва

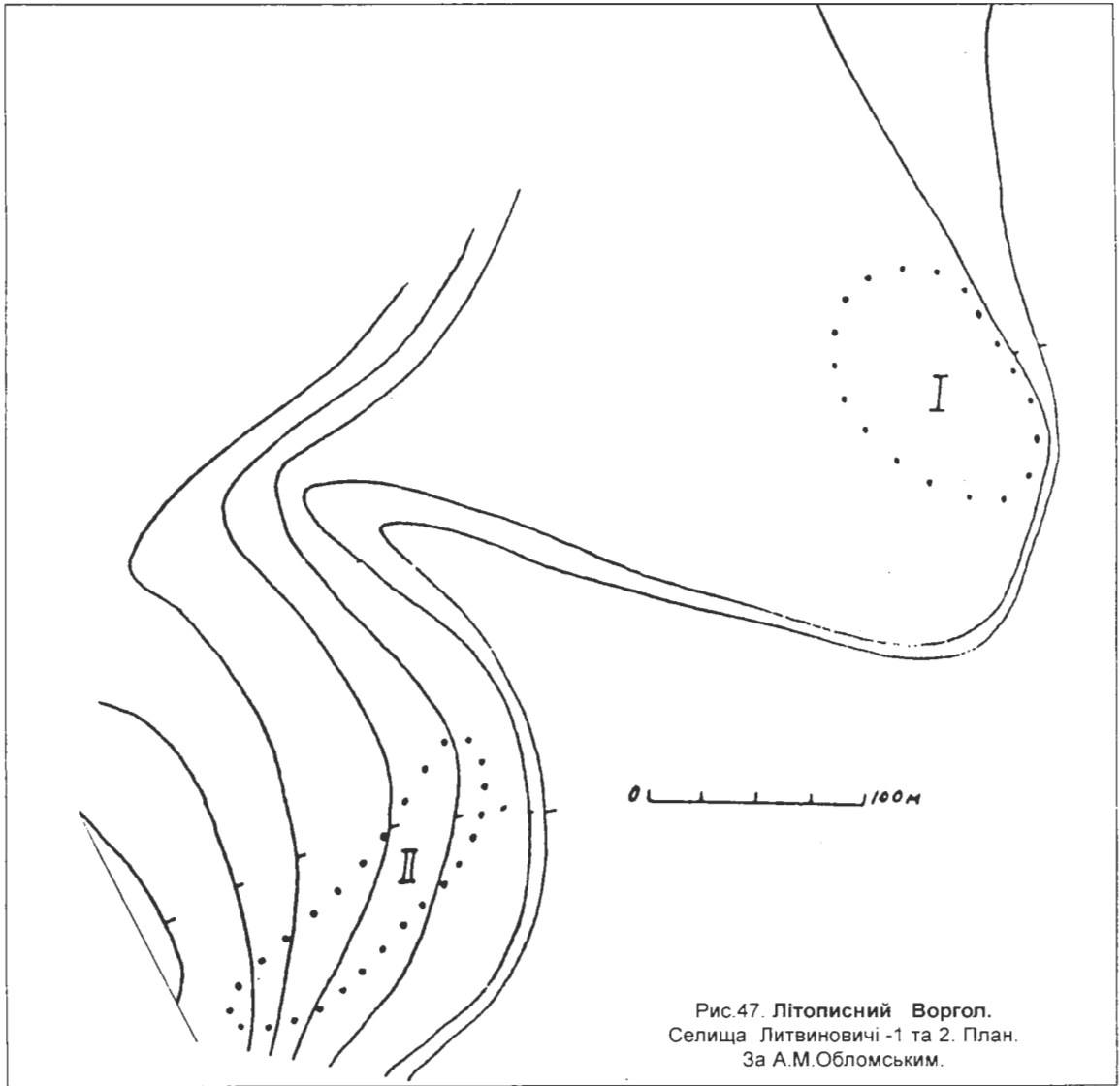

Рис.47. Літописний Воргол.
Селища Литвиновичі -1 та 2. План.
За А.М.Обломським.

(вул.Воздвиженська, 25) [8. — С.61. — Рис.76; 25. — С.71-73. — Рис.22]. В.Ю.Коваль, досліджуючи розповсюдження східної кераміки на Русі, відзначає, що золотоординський посуд в XIV ст. був досить поширений. На Русь він потрапляв з Поволжя й Північного Причорномор'я, найчастіше, Криму. На Північному Сході Русі таку кераміку знаходять практично в кожному значному центрі цієї доби [26. — С.93].

Разом із тим, слід мати на увазі, що навіть на розташованих в зоні безпосереднього контакту з ординцями пам'ят-

ках Подоння, як свідчать підрахунки, золотоординська кераміка не перевищувала 2-7% загальної кількості посуду [15. — С.44-45]. Виходячи з цього, а також, беручи до уваги залучені й інтерпретовані В.В.Єнуковим дані писемних джерел, слід погодитись із ним та О.В.Кашкіним, які локалізують Ахматові слободи і Липовицьк в Курському Посейм'ї. Археологічні матеріали дають можливість припускати, що після знищення Ахматових слобід в кінці XIII ст. вони були відновлені і проіснували, очевидно, до визволення Лівобережжя

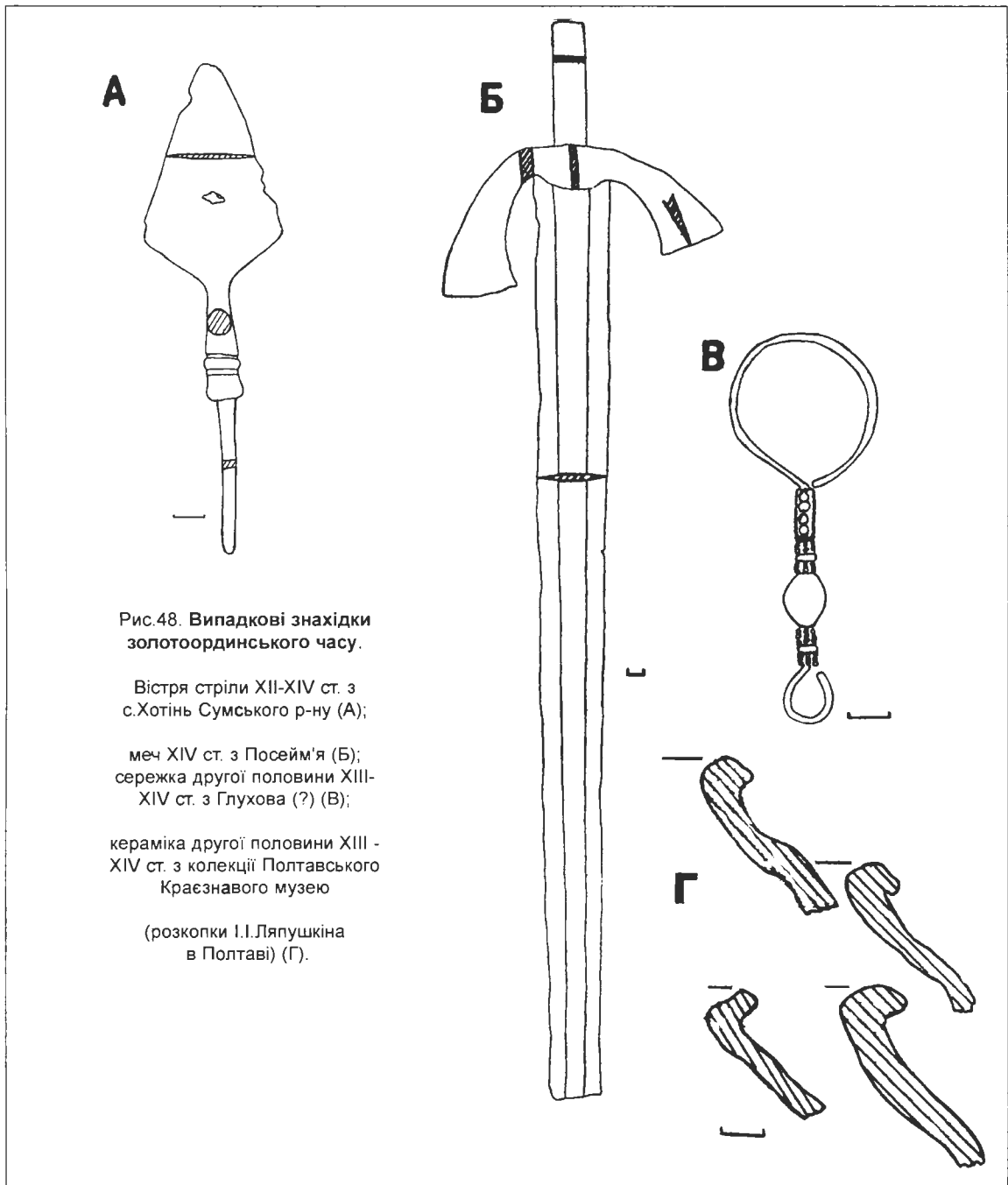

Рис.48. Випадкові знахідки золотоординського часу.

Вістря стріли XII-XIV ст. з с.Хотінь Сумського р-ну (А);

меч XIV ст. з Посейм'я (Б);
сережка другої половини XIII-
XIV ст. з Глухова (?) (В);

кераміка другої половини XIII -
XIV ст. з колекції Полтавського
Краєзнавчого музею

(розкопки І.І.Ляпушкіна
в Полтаві) (Г).

від татар Великим князівством Литовським після битви на Синій Воді.

Письмові джерела також недвозначно свідчать про залежність територій по Сейму від татар [9. — С.30-34; 23. — С.48]. Певно, відзеркаленням цієї залежності в матеріальній культурі насе-

лення Лівобережжя, зокрема, Посейм'я, стала присутність уламків казанів з чавуну на поселеннях. Як з'ясувалося, вони набули поширення на землях західніше Дону в другій половині XIV ст. [5. — С.112]. Крім знахідок на селищі Озаричі, уламок казана походить з якоїсь

пам'ятки біля с.Волинцеве, швидше всього, городища Курган, колекція речей звідки зберігається в фондах Курського обласного археологічного музею (рис.43) [11. — С.74. — Рис.57; 27. — С.30-31. — Рис.3:33]. Слід зазначити, що й на Комарівському поселенні, неподалік Переяслава-Хмельницького, також було знайдено казан. Як відомо, Переяславське князівство перестало існувати внаслідок монголо-татарської навали, а значну частину його території, в першу чергу із степовим ландшафтом, зайняли татари. В цілому матеріальна культура населення Південноруських земель другої половини XIII-XIV ст., зберігаючи риси давньоруської, збагачується новими, в тому числі в окремих регіонах Лівобережжя іншоетнічними рисами, що й дозволяє погодитись із висновком про безпосередню залежність територій колишніх уділів Чернігово-Сіверщини — Путивльського й Курського — від Золотої Орди.

Літописне повідомлення про розгром русько-половецького війська на Калці недвозначно свідчить про перебування в Путивлі князя, під командуванням якого і прибула путивльська дружина. Крім Путивля, з новгород-сіверських уділів названі ще Трубчевськ і Курськ як міста перебування князів [28. — С.506].

Пізніше, на початку XVI ст., до Путивльського повіту входило 14 волостей, які на рік надавались київським боярам [9. — С.30-33]. Можливо, їх у Путивльському повіті було й більше, а в даному випадку мова йшла лише про закріплені за Києвом. Однак наведений факт показовий в плані розуміння ролі Путивля на Лівобережжі у XV ст.

Водночас, документи свідчать, що після монголо-татарської навали ситуація була іншою. Можливо, в XIV-XV ст. Путивльський повіт відновився у межах

уділу Новгород-Сіверського князівства періоду феодальної роздробленості Русі та виріс за рахунок земель Переяславського князівства. Проте у час, коли з'являються Ахматові слободи (1280-1291 рр.), у Києві утверджуються путивльські князі. Постає питання, чому ж найближчий до Рильська значний центр не згадується в письмових джерелах у зв'язку з аналізованими подіями? Свого часу саме дана обставина стояла на заваді локалізації Воргола у нижній течії р.Клевень. Іншою причиною була відсутність матеріалів другої половини XIII-XIV ст. в колекції Д.Т.Березовця з розкопок городища в ур.Вишнева Гора біля с.Воргол [29. — С.195-197; 30. — С.137-140]. Аналіз матеріалів з інших пам'яток, розташованих в околицях цього села, при впадінні р.Воргол у р.Клевень справа, дозволяє припускати, що саме з цими пам'ятками й слід пов'язувати літописний Воргол (рис.46; 47).

Між с.Литвиновичі Кролевецького р-ну Сумської обл. і с.Стара Шарпівка Путивльського р-ну, на підвищенні в заплаві р.Сейм, знаходиться болотне городище і прилегле до нього селище. Городище крихітне, у порівнянні з іншими невеликими городищами Посейм'я, його розміри не перевищують 50х12-25 м. Це багатошарова пам'ятка. До городища, площею лише 0,1 га, прилягало селище розміром не менше 0,3 га. На відстані 0,5-1,0 км від даного підвищення знаходиться ще три селища з матеріалами давньоруського часу, виявлені в 1988 і 1990 рр. автором та А.М.Обломським під час розвідок. Вони віддалені одне від одного на 250-300 м. З них походять давньоруські матеріали XII-XIII ст., культурний шар бідний, що, очевидно, відображає невелику інтенсивність життя і розкидану забудову.

Селище на лівому березі р.Воргол мало площу не меншу за 2-3 га, тоді як

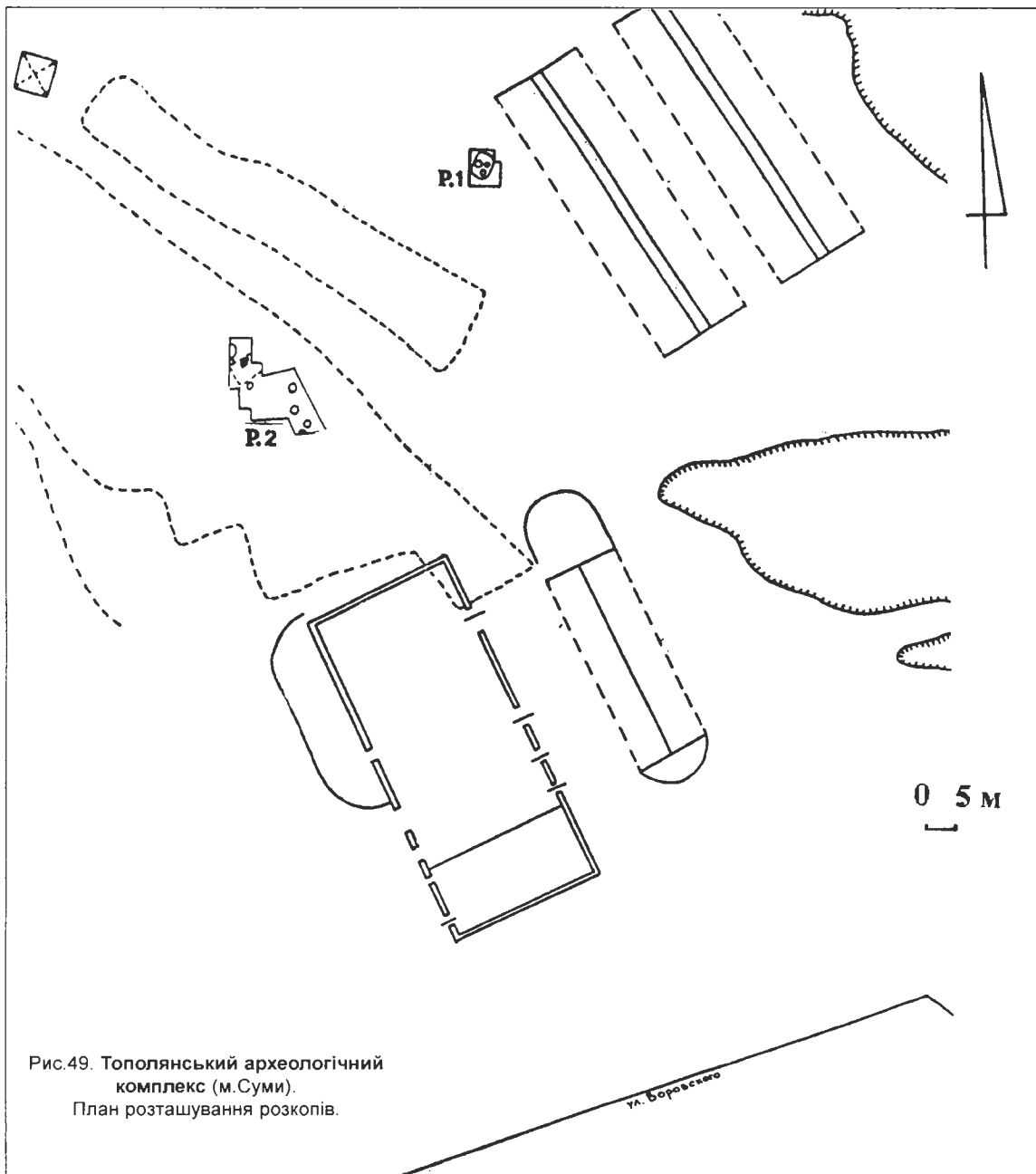

Рис.49. Тополянський археологічний комплекс (м.Суми).
План розташування розкопів.

розташовані на правому, протилежному березі (Литвиновичі-1 і 2) менші за розмірами, їх площа становить 1,0 і 0,5 га відповідно [31. — С.114; 32. — С.22-23; 33. — С.7-9; 34. — С.28-29]. Таким чином, загальна площа всіх пам'яток, які припустимо розглядати як складові частини одного населеного пункту, становить від 4 до 5 га.

Не виключена можливість відкриття аналогічних матеріалів на території с.Стара Шарпівка, на протилежному від городища, лівому березі р.Клевень.

Перш, ніж підійти до питання про можливість ототожнення цього населеного пункту XII-XIII ст. з літописним Ворголом, слід зазначити, що городище має дуже ізольований характер роз-

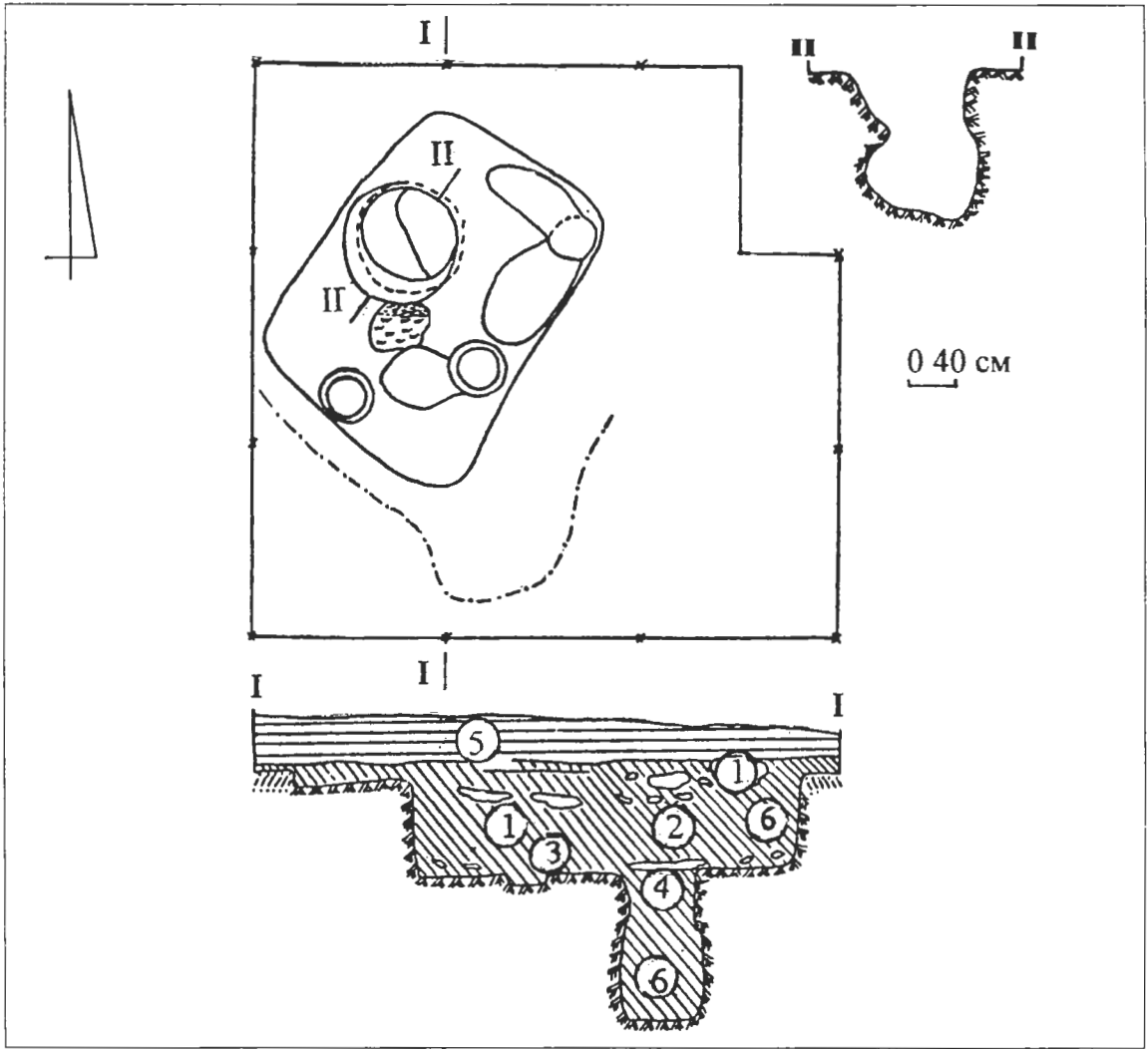

Рис.50. Тополянський археологічний комплекс. План розкопу № 1 (1987 р.).
 Умовні позначення: 1 — темний горілий ґрунт; 2 — жовта глина; 3 — горіле дерево; 4 — горіла солома; 5 — чорнозем;
 6 — чорнозем із включеннями піщини та глини.

ташування: воно займає дюну в заплаві, віддалене від р.Клевень лише на кілька десятків метрів. За 0,5 км нижче цього місця, за течією Клевені, від неї відгалужується притока Звань, яка спершу тече під лівим берегом долини Клевені, а потім — серед Жилинського болота. Лівий берег долини Клевені є межею Спадщанського лісу — бази з'єднання С.А.Ковпака у вересні-листопаді 1941 р. (цей ліс видно із дитинця Путивля-Городка). Всі селища, що прилягають до городища, прив'язані до річки Вор-

гол, яка починається за 15 км на північ, в напрямку Воронежських лісів [23. — С.45-47; 35. — С.123].

Хоча в літописах князь Олег називається князем рильським і воргольським, проте не зрозуміло, що послужило причиною подвійного титулування. Оскільки іншого населеного пункту, який міг би претендувати на літописний Воргол, немає, доводиться припускати, що князь Олег, подібно Андрієві Боголюбському і Рюрику Ростиславичу, у Ворголі жив більше, ніж у стольному Риль-

ську. З яких причин безпосередньо прилегла до Путивля територія виявилась підлеглою Рильську, також можна лише здогадуватись. Можна припустити, що мова йде про розподіл територій когось із Ольговичів — предків Олега Рильського у процесі дроблення уділів, а складові частини волостей-сотень, напевно, називалися не за найменуванням населеного пункту, а за назвою гідроніма (останнє засвідчується знайомством з документами пізнішого часу, про які мова піде нижче). Без докладного вивчення генеалогії Ольговичів періоду після монголо-татарської навали впевнено говорити про це неможливо (якщо дане питання взагалі піддається вирішенню). Більш-менш впевнено можна говорити лише про те, що в Путивлі, розташованому поряд із Рильськом (при всій гіпотетичності інших локалізацій), у цей час князя не було, інакше неможливо пояснити, чому це місто залишилось осторонь описаних в літописі під 1283-1284 рр. подій.

Зважаючи на причетність Ногая до подій у Посейм'ї, слід припускати і його зв'язок з появою путивльських князів у Києві. Якщо криваві події, пов'язані з Ахматовими слободами, датуються А.В.Кучкіним 1289-1291 рр., то і появу в Києві путивльських князів можна датувати між початком 80-х рр. XIII ст. (коли утверджувався Ногай) і кінцем цього десятиліття, коли розгорнулися події, про які йде мова.

У південній частині лісостепу Дніпровського Лівобережжя відомо кілька мавзолеїв і поховань у склепах, зокрема, на Кишеньківському могильнику. Вони датуються не раніше XIV ст., оскільки в період до правління ханів Узбека і Джанібєка (1313-1357 рр.) іслам ще не був "одержавленим" та не набув загального поширення [36. — С. 28, 33, 35]. Географія золотоординських

старожитностей чітко засвідчує їх "наступ" на території, які раніше контролювалися Руссю, і, передовсім, землі, розташовані лише за кілька денних кінних переходів від Києва. Особливо помітно це на прикладі давньоруських селищ в окрузі с.Дмитрівка в гирлі Псла та ординського некрополя поблизу с.Волошине під Комсомольськом, котрі нещодавно почали вивчатися авторами у ході археологічних досліджень в зоні облаштування Єристівського кар'єру залізистих кварцитів ВАТ "Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат".

Таким чином, вплив Золотої Орди на столицю Південної Русі не міг не бути відчутним, хоча б у плані політичного контролю. Якщо взяти до уваги стійкі зв'язки Києва з Путивлем на протязі XV ст., то стає зрозумілим, що потрібен був певний час і достатні на той час юридичні підстави для того, щоб дана ситуація стала традиційною. Литовський підхід "не ламати старого" мав "законсервувати" ситуацію першої половини XIV ст.

Локалізувавши Воргол неподалік Путивля, маємо можливість спробувати ототожнити з якимось археологічним об'єктом Посейм'я і село Турове. Пропонуються різні варіанти локалізації цього населеного пункту кінця XIII ст., виходячи з наявних топонімів [23. — С.44-46; 25. — С.55-56]. Проте існування одних лише назв, тим більше, пов'язаних із такою популярною за доби середньовіччя твариною як тур, є недостатньою підставою для подібної локалізації.

Швидше всього, до розв'язання даного питання можна підійти з позицій комплексного джерелознавства, продуктивність якого продемонстрована на матеріалах Новгород і Підмосков'я. Одним з постулатів комплексного підходу до вивчення археологічних пам'я-

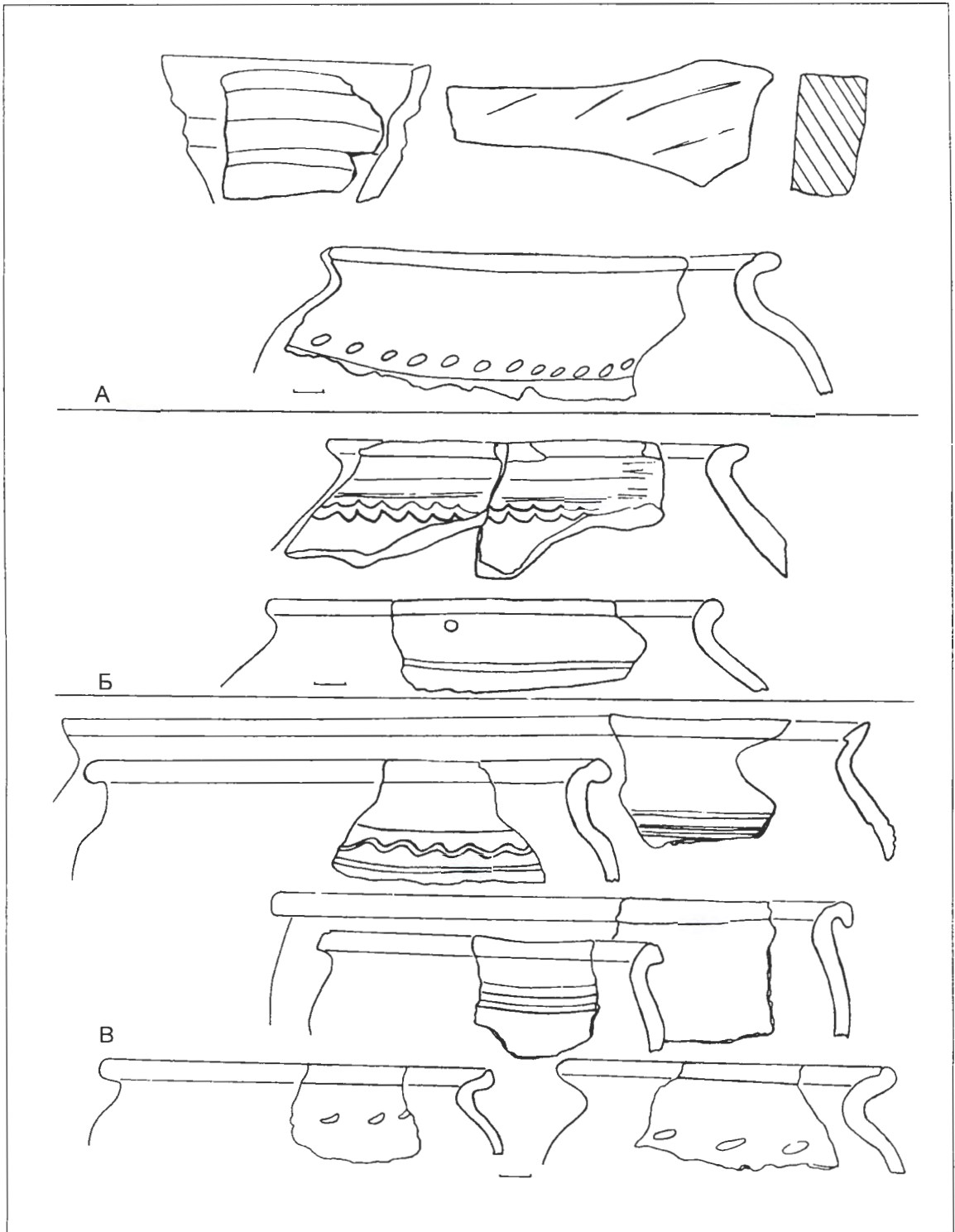

Рис.51. Тополянський археологічний комплекс. Розкоп № 1. Знахідки XII — сер. XIII ст. і другої пол. XIII - XIV ст.:

А — культурний шар; Б — верхня частина заповнення; В — нижня частина заповнення.

ток є те, що свідчення письмових джерел не можна вважати повністю прочитаними доти, доки не ідентифікована їхня географічна номенклатура. Для цього залучаються різні джерела — археологічні, топонімічні, письмові, методика ландшафтного аналізу [37. — С.168-178]. В даній ситуації звернемося до спроб локалізувати село Турове за комплексом даних. Топоніми з коренем “тур” складають помітну частку цього виду джерел в басейнах Десни і Сейму. Привертає увагу найближчий до Воргола — ділянка лісу “Туре” поблизу с.Хижки Котопського р-ну Сумської обл. [38. — С.281-282]. Біля с.Хижки знаходяться дві пам’ятки з матеріалами давньоруського часу — Хижки-1 і Хижки-5. Селище Хижки-1, за наявними матеріалами, і слід ідентифікувати з Туровим селом. Воно знаходиться за 2 км на південь від с.Хижки, на мисі, утвореному долинами р.Сейм і його лівої притоки — безіменного струмка. Розміри поселення — 280x220 м, площа — близько 6 га, висота над заплавою — 1-2 м. На розораній поверхні селища зібрано кераміку різних епох, серед якої — давньоруська XII - середини XIII ст. та другої половини XIII-XIV ст. [39. — Арк.21-24]. Географічне положення цього селища не суперечить розповіді літопису про те, що татари після Воргола вирушили на с.Турове. Між цими населеними пунктами існує ґрунтова дорога, яка пролягає підвищеннями і заплавою Сейму й гирла Клевені, а неподалік с.Хижки — здавна існує міст на цій дорозі. Втім, зимові умови мосту не потребували, хоча виключати існування його в ті часи не можна, адже давньоруські джерела знають і дерев’яний міст через Дніпро. Саме цей шлях — найвірогідніший для такого переходу.

У зв’язку із зазначеними подіями привертає увагу і факт знахідки Мутин-

ського скарбу, що до викрадення зберігався у Кролевецькому громадському музеї. Скарб знайдений у заплаві Сейму, як з’ясував у ході розвідок П.М.Покас, за кілька кілометрів нижче за течією Сейму від селища Хижки-1. Не вдаючись до аналізу речей скарбу, слід зауважити, що в його складі немає таких предметів [40. — С.96-101], які б не дозволяли датувати комплекс серединою XIII ст., коли було приховано більшість скарбів у Києві, Старій Рязані й інших давньоруських містах, розгромлених монголо-татарами. Постає питання, чи не міг належати цей скарб комусь із бояр, яких називає літописне повідомлення про події 80-х — початку 90-х рр. XIII ст. у Посейм’ї. В будь-якому випадку — чи мова йде про період до середини XIII ст., чи кінця XIII ст. — присутність його неподалік впадіння Клевені у Сейм, а не безпосередньо в Путивлі або близьких околицях міста, можна розцінювати на користь інтерпретації давньоруських селищ даного мікрорегіону як боярських чи князівських вотчин. Очевидно, подібно тому, як регіон між Дніпром і Десною для чернігівських князів оцінювався літописцем як “вся жизнь”, нижня течія Клевені і прилегла територія долини Сейму відігравала аналогічну роль для путивльських князів до монголо-татарської навали і для тих Ольговичів, кому ці землі дісталися в другій половині XIII ст.

Розглянувши питання про локалізацію Воргола і села Турове, ще раз звернемося до спроб з’ясувати місцезнаходження Липицька (Липовицька). Свого часу пропонувалося кілька версій його локалізації, практично всі вони проаналізовані у працях О.К.Зайцева, В.В.Єнукова, О.В.Кашкіна та В.В.Приймака.

Останні польові дослідження на Липинському археологічному комплексі показали, що життя там тривало і в

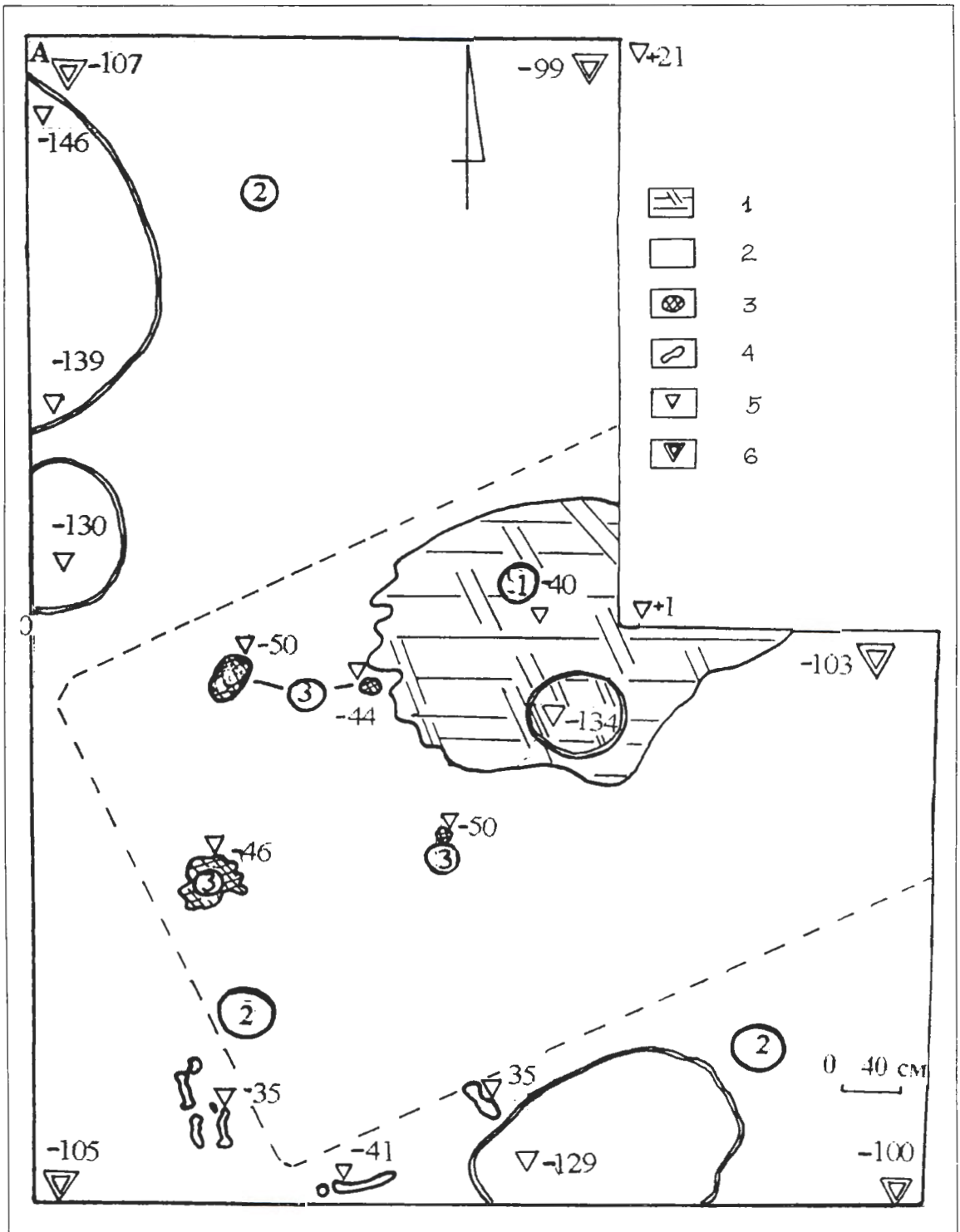

Рис.52. Тополянський археологічний комплекс. Розкоп № 2 (1988 р.). Ділянка I. План.

Умовні позначення: 1 — чорнозем зі значними включеннями глини; 2 — чорнозем з незначними включеннями глини та обмазки; 3 — обмазка; 4 — кістки тварин; 5 — глибини від рівня сучасної поверхні; 6 — глибини від рівня залягання материка.

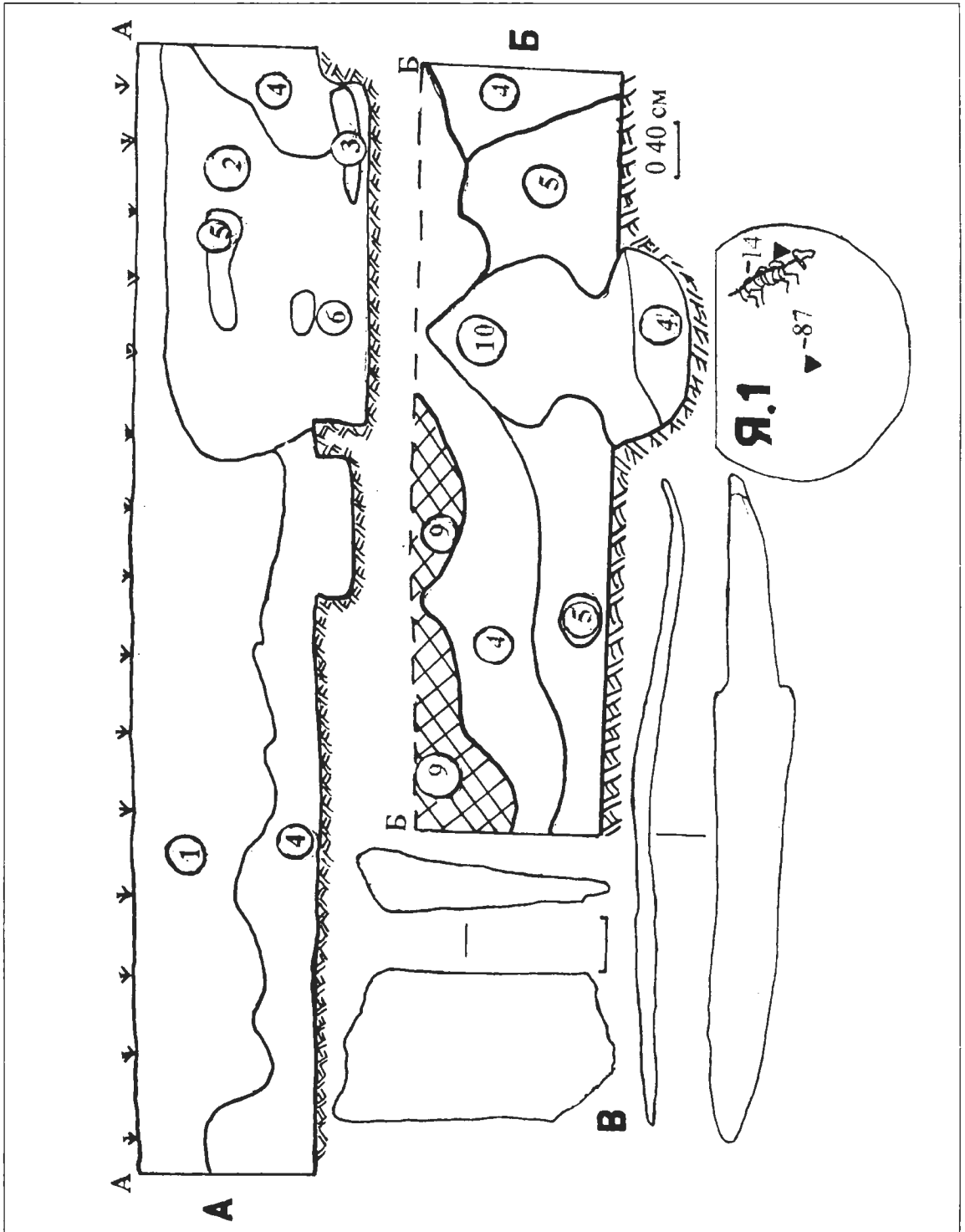

Рис.53. Тополянський археологічний комплекс. Розкоп 2. А — профіль західної стінки ділянки 1 розкопу.

Б — профіль стінки ділянки 2 розкопу № 2 та план ями № 1. В — знахідки з ділянки 2 розкопу № 2 (точильний камінь та ніж).

Умовні позначення: 1 — темний ґрунт із назначними включеннями обмазки, деревного вугілля; 2 — темний попелястий ґрунт зі включеннями обмазки і деревного вугілля; 3 — попелястий прошарок темного кольору; 4 — темний ґрунт із домішками бурої глини; 5 — глинистий темно-бурий ґрунт-предматерик; 6 — жовта глина; 7 — материк-бура глина; 8,9 — перекопи; 10 — сірий попелястий ґрунт.

другій половині XIII ст. Весь комплекс даних — географічне положення, міський характер пам'ятки, її хронологія і власне топонім — свідчать на користь локалізації Липицька у Липиному. З цим погодилися й О.В.Кашкін, і автор. Разом з тим, і біля комплексу в с.Старий Город, який пропонувався як можливий варіант ототожнення з Липицьком О.В.Кашкіним, і біля Сум, розташований на околиці якого Тополянський археологічний комплекс співвідноситься автором з літописним Липицьком, існували топоніми з коренем “лип”, при тому для другого археологічного комплексу це стосується другої половини XVII ст. [25. — С.71-74]. Поява цих топонімів може пояснюватися належністю обох названих пам'яток до юрисдикції Липицька в період після монголо-татарської навали і до входження до складу Великого князівства Литовського, в умовах переділу путивльської спадщини серед гілок Ольговичів, зацікавлених, безумовно, в утвердженні на київському столі представників своєї династії. Географія таких назв у межах колишнього Путивльського уділу Новгород-Сіверського князівства досить широка. Вивчення топонімічних даних в ході історико-археологічних досліджень показує, що як макротопонімічні, так і мікротопонімічні системи відзначаються більшою стабільністю, ніж топоніми, які до них входять [37. — С.174]. Очевидно, ті назви, які містять слово “липовий”, слід віднести до характеристики рослинності. Ті ж топоніми, які можуть походити від назви міста Липовицьк (Липицьк) і фіксують належність до підлеглої йому території мають звучати інакше — Липине, Липицьке.

Разом з тим, слід підходити до фіксації назв не поверхово, а спробувати вникнути у походження кожної з них,

адже архаїзм гідронімів, у порівнянні з населеними пунктами, очевидний, що доводиться на багатьох прикладах у регіоні. Так, річки Попада, Мужича — зберігають свої назви і сьогодні, фіксуючи належність їх до території, що підпорядковувалась літописним містам Попаш та Мужеч. Ймовірно, що річка Ворона і місто з такою ж назвою на Ворсклі також пов'язані, і його, на думку О.Б.Супруненка, слід ототожнювати з давньоруським комплексом у смт.Нові Санжари неподалік Полтави [див. попередній розділ].

Очевидно, слід вивчити під таким кутом зору і розташування Родичівського археологічного комплексу на Десні, біля стариці Хотинь. У всіх, крім останнього, випадках мова йде про невеликі річки, що виходять на вододіли, які залишаються основним місцем випасання худоби найближчих населених пунктів і до сьогодні. Водночас слід мати на увазі, що гідронімів з коренем “лип” на Лівобережжі дуже багато. У ситуації з назвою с. Підлипне на лівому березі Сейму, яке в краєзнавчій літературі інколи також пов'язується з літописним Липовицьком, ранішим має бути визнаний гідронім Липка [41. — С.314], який навряд чи має відношення до Липицького князівства, тим більше, що археологічного відповідника для цього міста там немає. Водночас, у верхів'ях Сіверського Дінця ціла група річок з коренем “лип” у назві може засвідчувати підлеглисть цієї території Липицькому уділу Курського князівства. Надійна фіксація Липицького городища поблизу Сум у другій половині XVII ст. [29. — С.196] дозволяє робити таке припущення.

Вирішальним критерієм, звичайно, є наявність археологічних пам'яток з матеріалами другої половини XIII-XIV ст. чи хоча б свідчень писемних джерел.

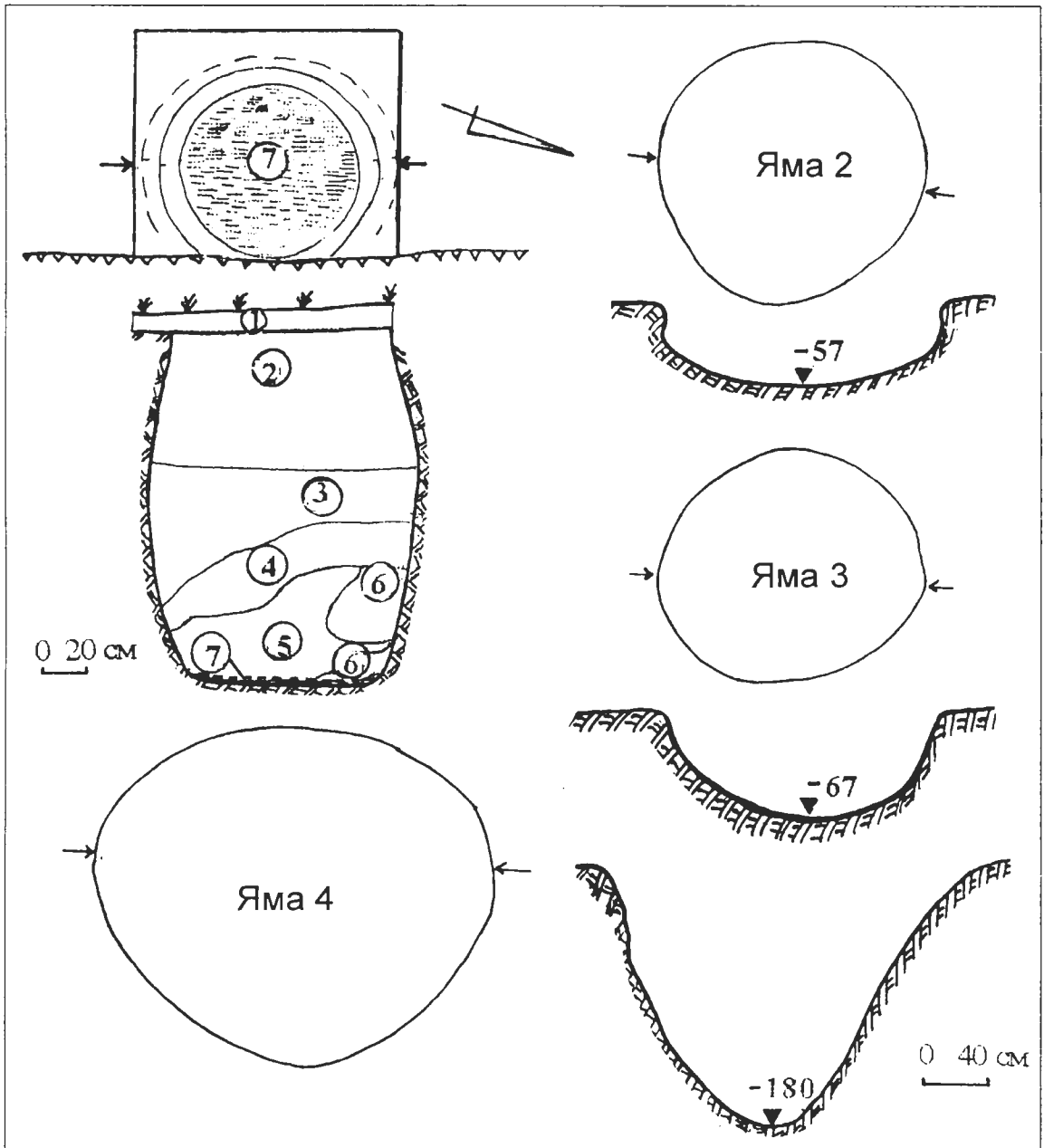

Рис. 54. Тополянський археологічний комплекс. Господарські ями з шурфа 1999 р. та ділянки 2 розкопу № 2.
 Умовні позначення: 1 — культурний шар-чорнозем; 2 — сірий рихлий ґрунт; 3 — сірий ґрунт у суміші з грудками глини; 4 — грудки глини зі вкрапленнями органіки; 5 — сірий лес; 6 — жовта і біла глини; 7 — попіл.

Загалом, як вважають історики на підставі вивчення останніх, дроблення Чернігово-Сіверщини на уділи в XIII-XIV ст., як і в інших князівствах, не було компактним за територією. Один і той же князь, очевидно, в силу династичних зв'язків Ольговичів, міг мати кіль-

ка волостей. Це спостереження було зроблене ще М.С.Грушевським, який не лише відзначав, що східна частина Сіверщини надовго залишилась в руках нащадків місцевих династій, а й наводив конкретні приклади володіння одним князем територіально віддаленими во-

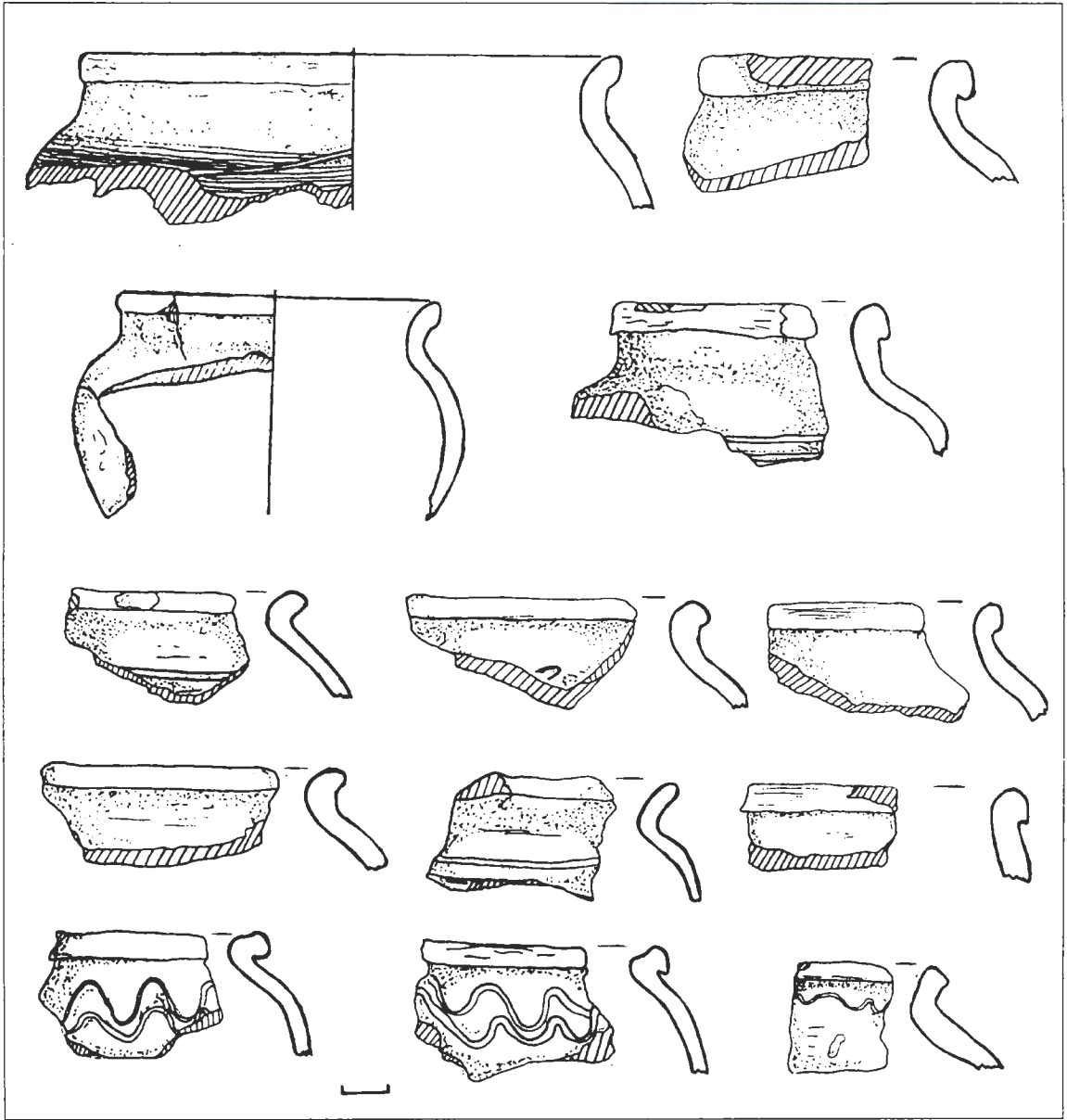

Рис.55. Тополянський археологічний комплекс. Кераміка другої половини XIII - XIV ст. з розкопу № 2.

лостями [24. — С.176-181]. З приводу дроблення уділів можна згадати титулування князів Патрикія і Олександра Звенигородськими (1408 р.), хоча вони були стародубськими князями [24. — С.454-455].

Принагідно слід зауважити, що городище поблизу с.Уланове, неподалік Глухова, іменується “Звенигородком”. Враховуючи його розташування між

Глуховом, Рильськом та Путивлем, які існували у час після монголо-татарської навали, беручи до уваги наявність кількох монетних скарбів з татарськими монетами в цьому районі, що також засвідчує присутність тут населення, можна припускати достовірність цієї назви стосовно даного укріплення часу Давньої Русі. Вже після середини XIII ст. цей населений пункт округи Глухова (з

такою назвою) може означати, що дробилися не лише волості-тисячі (удільні князівства), а й волості-сотні, а тому відірваність Воргола від Путивля не повинна викликати здивування.

Цілком зрозуміло, що для створення більш-менш цілісної картини реконструкції історичного процесу в другій половині XIII-XIV ст. поки що зібрані недостатні дані. Лише наступне комплексне вивчення генеалогії Ольговичів, ретельний аналіз писемних і топонімічних джерел, обґрунтоване і точне датування археологічних пам'яток, реконструкція системи розселення дозволять розв'язати цю проблему.

Разом із тим, можна вважати обґрунтованою думку істориків про засилля татар у Посейм'ї. Мабуть, курські й путивльські князі в таких умовах перетворювались на маріонеток при баскаках типу Ахмата. Адже попри антагонізм Ногая й Телебуги, обидва вони в ситуації з Ахматовими слободами займали дуже близьку позицію, в основі якої лежала зацікавленість в існуванні інституту баскацтва. Водночас, ординська влада визнавала існування волостей, про що свідчить такий документ, як ханський ярлик (чи кілька ярликів, пов'язаних із першим — Тохтамишевим). При цьому частина волостей перебувала у безпосередній залежності від татар: тьма Сараєвого сина Єгалтая [24. — С.86-87], кілька волостей поблизу Путивля — на рр. Вир і Берюх, Ієвлевська — на р.Сейм [23. — С.48]. Проте, це зовсім не означало переселення туди татар. Мова може йти лише про податки. Очевидно, були й князівства, де баскаків зовсім не було.

Якщо судити із ситуації, що була предметом аналізу, то відбирання волостей татарами здійснювалося як реакція на антитатарські виступи або ж через припинення існування якоїсь гіл-

ки династії Ольговичів. Саме існування слобід після подій кінця XIII ст. є свідченням того, що влада татар на цій території, після виступів Олега і Святослава проти ординців, зміцнилася.

В світлі подій у Посейм'ї зрозумілишими стають повідомлення письмових джерел про перенесення митрополії з Києва у Володимир у 1300 р. Як і в епізоді з Ахматовими слободами, так і у зв'язку з перенесенням митрополії, не згадуються князі в Курську та Києві, наче їх там не і було. Причина ж цьому називається недвозначна — татарські утиски.

Проаналізовані події дають можливість краще зрозуміти, на який ґрунт потрапили зусилля князя Ольгерда через більш як 60 років. Зв'язки Києва, який переживав піднесення за Володимира Ольгердовича, та Путивля надовго, аж до початку XVI ст., виявились закріпленими. Деякі повідомлення писемних джерел з цього приводу, що аналізувалися О.В.Русиною, останнім часом знайшли підтвердження в археологічних матеріалах. Так, князь Семен Олелькович (1455-1470) надав село Чаплища біля Путивля і “землю Терн” боярину Демиду [6. — С.83]. Ототожнення цього села (Чаплища) з описаним вище селищем (рис.2) давньоруського і золотоординського часу на околиці населеного пункту, що й досі зберіг цю назву, є цілком ймовірним. Оскільки селище існувало і в XII-XIII ст., і в золотоординську епоху, мова може йти про збереження назви від часу Давньої Русі до сьогодення, що відкриває перспективи для подальших досліджень.

Виділивши пласти топонімів давньоруського, золотоординського і литовського періодів (лише сіл з назвою Княже тут кілька), на основі ландшафтного аналізу, археологічних, топонімічних, письмових джерел, стане можли-

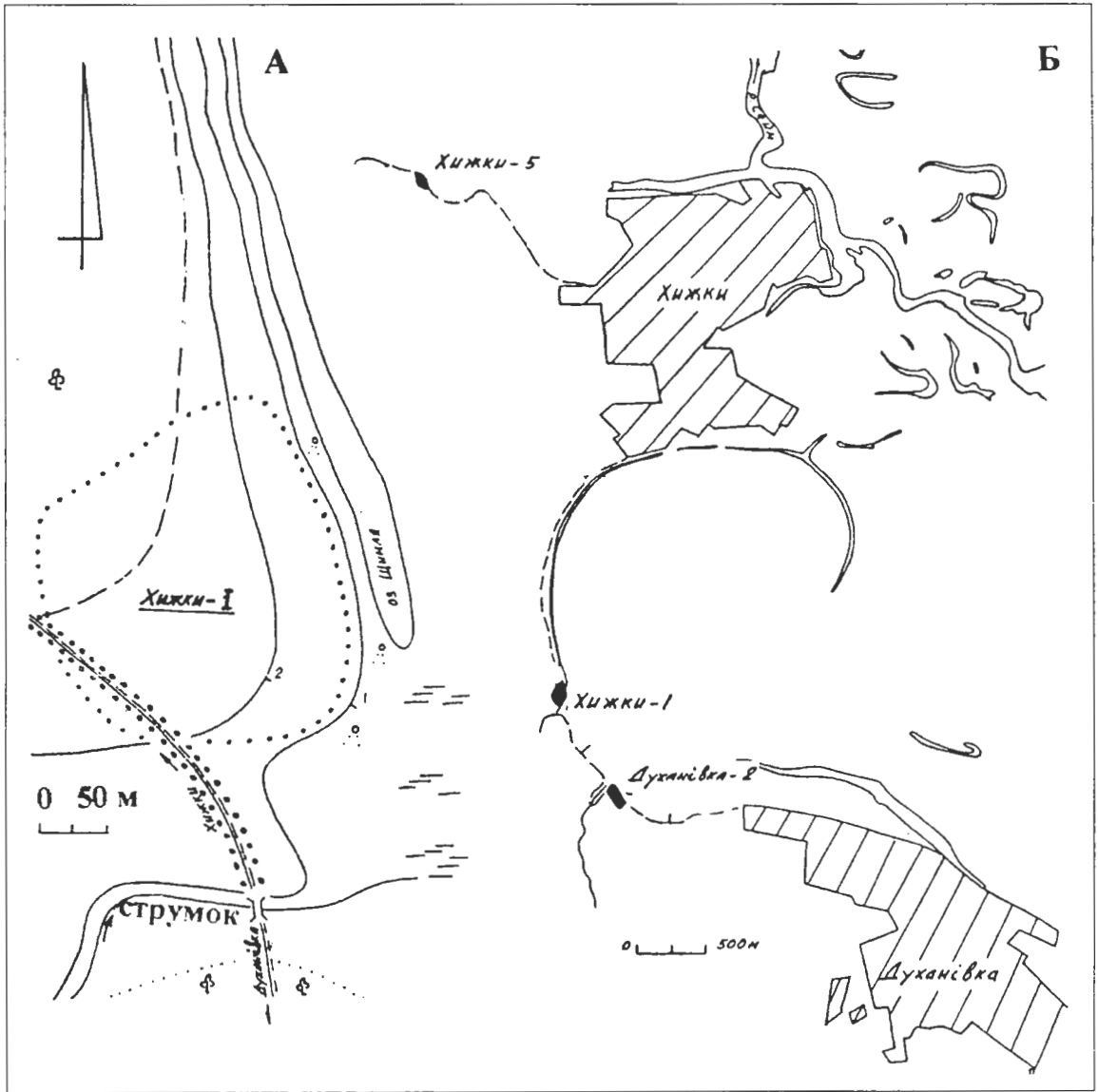

Рис.56. Літописне село Турове. Схема розташування давньоруських селищ біля сс.Хижки і Духанівка Конотопського р-ну (Б) та план селища Хижки-1(А). За А.М.Обломським.

вою реконструкція економічної бази Путивля і безпосередньо підлеглої йому волості-сотні за доби Давньої Русі і наступних епох.

Підводячи підсумки огляду проблем археологічного й історико-географічного вивчення території північного сходу Дніпровського Лівобережжя другої половини XIII-XIV ст., слід констатувати, що на сьогодні здійснюється лише початкова робота з синтезу свідчень пись-

мових джерел та археологічних даних. Адже ще не сформовано корпусу писемних джерел з історії Дніпровського Лівобережжя другої половини XIII-XVI ст., які потребують спеціального фахового аналізу і публікації. Незважаючи на гіпотетичність багатьох реконструкцій історичного процесу, нові археологічні дані все більш незаперечно свідчать про те, що життя на багатьох пам'ятках XII-XIII ст. тривало й пізніше, в другій по-

ловині XIII-XIV ст., хоча кількість населених пунктів проти доби феодальної роздробленості XII — середини XIII ст. скоротилася у 5 разів. Очевидно, відчутного удару по залюдненості регіону Лівобережжя було завдано програю князем Вітовтом битвою на Ворсклі в серпні 1399 р., а потім — серією татарських нападів кінця XV ст., коли обезлюділи також і південні райони лісостепу Правобережжя Дніпра. Разом з тим, на підставі аналізу подій можна

говорити, що в золотоординський і литовський періоди на Лівобережжі зберігалися певні елементи давньоруської територіальної структури, витоки якої пов'язані з існуванням Путивльського удільного князівства. Адже “згустки” населених пунктів золотоординського періоду відображають існуючі у XII — середині XIII ст. складові частини Путивльського удільного князівства — волості сотні (Путивльську, Глухівську, Вирську, Псільську і Ворсклинську).

Література

1. **Беляева С.А.** Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV вв.: (По м-лам археологических исследований). — Киев: Наук. думка, 1982. — 118 с.
2. **Енуков В.В.** К вопросу о локализации древнего Липецка // Роль ранних мисских центров в становлении Київської Русі. — Суми, 1993. — С.30-33.
3. **Приймак В.В.** О локализации летописного города Липовицка // Теория и методика исследованных археологических памятников лесостепной зоны. — Липецк, 1992. — С.195-197.
4. **Виноградская Л.И.** Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй половины XIII-XV вв. // Проблемы археологии Южной Руси. — Киев: Наук. думка, 1990. — С.96-99.
5. **Кравченко З.Е., Швецов М.Л.** О находках фрагментов чугунных котлов на территориях к западу от Дона // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1992. — С.102-113.
6. **Шабульдо Ф.М.** Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — Киев: Наук. думка, 1987. — 183 с.
7. **Егоров В.Л.** Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. — Москва: Наука, 1985. — 244 с.
8. **Івакін Г.Ю.** Историчний розвиток Києва XIII - середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). — Київ: вид. ІА НАНУ, 1996. — 271 с.
9. **Русина О.В.** Україна під татарами і Литвою / Україна крізь віки. — Т.6. — Київ: ВД "Альтернативи", 1998. — 318 с.
10. **Кучкин В.А.** Летописные рассказы с упоминанием князя Святослава Липовичского: историография, древнейшие тексты, хронология и география событий // Липецк: начало истории. — Липецк, 1996. — С.7-39.
11. **Беляева С.О., Кубишев А.І.** Поселення Дніпровського Лівобережжя X - XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). — Київ: Наук. думка, 1995. — 109 с.
12. **Приймак В.В.** Звіт про археологічні дослідження Зеленогайського і Шпилівського археологічних комплексів IX-XIII ст. та літописного міста Глухова у 1997 р. // НА ІА НАНУ. — 1997. — 36 арк.
13. **Обломский А.М., Терпиловский Р.В., Приймак В.В.** Отчет о работах Левобережной раннеславянской экспедиции в 1991 г. // НА ІА НАНУ. — 1991. — 48 л.
14. **Приймак В.В.** Звіт про охоронні археологічні дослідження давньоруських пам'яток Посейм'я в 1990 р. // НА ІА НАНУ. — 1991. — 26 арк.
15. **Цыбин М.В.** Древнерусские памятники второй половины XIII-XIV вв. в Среднем Подонье // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1987. — С.42-46.
16. **Козловський А.О.** Историко-культурный розвиток Південного Подніпров'я в IX - XIV ст. — Київ: Наук. думка, 1992. — 156 с.
17. **Макушнікау А.А., Здановіч Н.І.** Битавая кераміка Чачэрска (на матэрыялах раскопак 1981-1982 гг.) // Весці АН БССР: Серыя грамадскіх

наук. — Минск, 1985. — № 1. — С. 71-73.

18. **Тимошук Б.О.** Давньоруська Буковина (Хперша половина XIV ст.) — Київ: Наук. думка, 1982. — 224 с.

19. **Пряхин А.Д., Цыбин М.В.** Древнерусское Семилукское городище (материалы раскопок 1987-1993 гг.) // На Юго-Востоке Древней Руси: Историко-археологические исследования. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1996. — С. 29-62.

20. **Ляпушкин И.И.** Археологические памятники зоны затопления Цымлянского водохранилища // МИА. — Москва-СПб., 1958. — № 62.

21. **Рязанов С.В.** Слов'янське поселення поблизу міста Таганрога // Охоронні дослідження пам'яток археології на Україні / ТДС. — Вінниця, 1990. — С.72-73.

22. **Ефимов К.Ю.** К вопросу о взаимоотношениях оседлого и неоседлого населения Червленого Яра во второй половине XIII - начале XIV вв. (в свете новых археологических открытий) // Археология Центрального Черноземья и сопредельных территорий / ТДК. — Липецк, 1999. — С.171-174.

23. **Зайцев А.К.** Где находились владения князя Липовичского, упоминаемого в летописях под 1283-1284 гг. // Липецк: начало истории. — Липецк, 1996. — С.40-51.

24. **Грушевський М.С.** Історія України — Руси: В 11 т., 12 кн. — Т.3. — Київ: Наук. думка, 1993.

25. Археологическая карта России. Курская область. — Часть 1 / Автор-составитель Кашкин А.В. — Москва: изд. ИА РАН, 1998.

26. **Коваль В.Ю.** Керамика Востока на Руси // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы: (Материалы 3-й международной археологической конференции студентов и молодых ученых). — Одесса, 1995. — С.93-94.

27. **Стародубцев Г.Е., Апальков А.Н.** Коллекция славянских древностей из собрания Курского государственного музея археологии // Проблемы ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я: М-ли наук. конф., присвяч. 900-річчю Вири-Білопілля. — Білопілля, 1994. — С.30-31.

28. ПСРЛ. — Т.1: Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. — Москва: Изд-во Вост. литературы, 1962.

29. **Приймак В.В.** О локализации летописного города Липовицка // Теория и методика исследо-

ваний археологических памятников лесостепной зоны: ТДНК. — Липецк, 1992. — С.195-197. 30.

Приймак В.В. Пам'ятки роменської культури нижньої течії р.Клевень // Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару "Чернігів і його округ в IX-XIII ст." — Чернігів: Сіверянська думка, 1993. — С.137-140.

31. **Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др.** Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. — Киев: Наук. думка, 1984.

32. **Сухобоков О.В., Приймак В.В., Горбовцов А.А., Звагельский В.Б.** Отчет о разведках на территории Сумской области для "Свода памятников истории и культуры в 1988 году // НА ИА НАНУ. — 1989.

33. **Приймак В.В.** Звіт про охоронні археологічні дослідження давньоруських пам'яток Посейм'я // НА ИА НАНУ.

34. **Обломский А.М., Терпиловский Р.В.** Отчет о работах Левобережной ранне-славянской экспедиции на территории Сумской области в 1990 году // НА ИА НАНУ. — 1990.

35. **Шинаков Е.А.** Характер размещения древнерусских памятников на территории "Воронежских лесов" // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР / ТД республиканской конференции молодых ученых (Киев, апрель 1981). — Киев, 1981. — С.122-123.

36. **Федоров-Давыдов Г.А.** Религия и верования в городах Золотой Орды // Историческая археология: традиции и перспективы. — К 80-летию со дня рождения Д.А.Авдусина. — Москва: Пам. ист. мысли, 1998. — С.28-35.

37. **Чернов С.З.** Комплексное исследование русско-средневекового ландшафта (экология культурной среды) // История и культура древнерусского города. — Москва: Изд-во МГУ, 1989. — С.168-178.

38. **Черепанова Е.А.** Микротопонимия Черниговско-Сумского Полесья. — Сумы, 1984. — С.281-282.

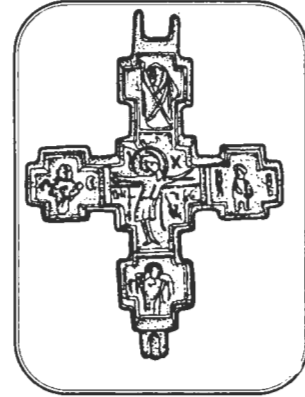
39. **Обломский А.М., Терпиловский Р.В.** Отчет о работах Левобережной ранне-славянской экспедиции на территории Сумской области в 1990 году // НА ИА НАНУ. — 1990.

40. **Тищенко О.Р.** Мутинський скарб XII-XIII ст. // Археологія. — Київ, 1979. — № 32. — С. 96-101.

41. Словник гідронімів України. — Київ: Наук. думка, 1979.

ВИСНОВКИ

У монографії чи не вперше для Дніпровського Лісостепового Лівобережжя здійснено спробу комплексного аналізу старожитностей завойовників — монголо-татар — і підкореного ними давньоруського населення. Багатство поховальних комплексів перших різко контрастує із буденним речовим набором поселенських старожитностей других. Це і не дивно, адже на локальних археологічних матеріалах підтверджені факти зникнення багатьох населених пунктів чи їх значного обезлюднення у Південноруських землях, натомість відзначено появу значної кількості міських центрів не тільки у Поволжі, де виникла Золота Орда, а й у Степовому Подніпрров'ї.

На сьогодні здійснений лише початковий етап робіт із синтезу свідчень письмових джерел та археологічних даних щодо пам'яток другої половини XIII-XIV ст. Ще не сформовано корпусу писемних джерел з історії Дніпровського Лівобережжя другої половини XIII-XVI ст., які потребують спеціального фахового аналізу та публікації, хоча роботи в цьому напрямку і здійснюються П.П.Толочком, Г.Ю.Івакіним, О.В.Русиною, Н.М.Багдоновською та ін., чий праці аналізувалися у відповідних розділах [1-4].

Незважаючи на гіпотетичність багатьох реконструкцій історичного про-

цесу, нові археологічні дані все більш не-заперечно свідчать про те, що життя на багатьох пам'ятках XII-XIII ст. тривало й пізніше, — в другій половині XIII-XIV ст., хоча кількість населених пунктів на території Посулля, Поворскля, басейну Псла і Посейм'я скоротилася у п'ять разів проти доби феодальної роздробленості XII - сер. XIII ст. До монголо-татарської навали у середніх течіях цих річок було понад 100 населених пунктів (хоча ще багато їх не виявлено, насамперед, на дрібних притоках основних водних артерій Лівобережжя). Після 1239 р., як показують підрахунки, лише на кількох десятках пам'яток виявлені ознаки життя. І, за невеликими винятками, масштаби таких поселень були набагато меншими. Образно кажучи, на території колишніх міст продовжували існувати села та хутори. Притому, ця картина зовсім не тотожна околицям Києва, де виникали села, засновані киянами (що було з'ясовано внаслідок досліджень О.П.Моці).

Слід мати на увазі, що чисельність населених пунктів вказаної доби може бути істотно скоригована. Виявлення у колекції розкопок І.І.Ляпушкіна в Полтаві матеріалів золотоординського часу дає підстави для перегляду фондових колекцій з досліджень 50-х - 70-х рр. XX ст. Однак, якщо замість п'ятикрат-

ного скорочення мережі заселення ми матимемо у підсумку таких підрахунків двократно, то навряд чи це похитне висновок щодо глибокої трагедії середини XIII ст., яка значною мірою зумовила наступну драматичну історію України. „... Монголи не змогли знищити все населення чи змести його в цілих регіонах, як це твердили представники історичної школи М.П.Погодіна, але вони завдали непоправних втрат економічному і культурному розвитку Русі, зруйнували віками створювану систему зв'язків, виключили із загальноруського історичного процесу цілі регіони, сприяли консервації феодалної роздробленості, по суті, загальмували поступальний розвиток Руських земель”, — констатує визначний дослідник давньоруської історії та археології, академік НАН України П.П.Толочко [5. — С.180]. Втрата надовго незалежності Україною не в останню чергу, як зазначає П.П.Толочко, була зумовлена і втратою соціальної верхівки Русі [6. — С.538]. Відродження останньої відбувалося у часи Володимира Ольгердовича, однак централізація Литовської держави Вітовтом призупинила цей процес.

Очевидно, відчутного удару по залюдненості регіону Лівобережжя було завдано програю князем Вітовтом битвою на Ворсклі у серпні 1399 р., а потім — серією татарських нападів кінця XV ст., коли обезлюділи також і південні райони лісостепу Правобережжя Дніпра. Битва на Ворсклі стала доленосною подією в історії України, Литви та Московського князівства і „... знаменувала собою завершення доби Київської Русі як історичного явища” [7. — С.121].

Разом із тим, на підставі аналізу археологічних даних можна стверджувати, що у золотоординський і литовський періоди на Лівобережжі Дніпра зберігалися певні елементи давньоруської територіальної структури, витоки якої пов'язані з існуванням удільних князівств. Адже “згустки” населених пунк-

тів золотоординського періоду відображають існуючі у XII — середині XIII ст. складові частини удільних князівств — волостей-сотень. Як свідчить аналіз подій навколо “Ахматових слобід”, вже у другій половині XIII ст. Путивльський уділ, зокрема, втратив цілісність, на що вказує наявність резиденції рильського князя у Ворголі [8. — С.120-121].

Передстепові та північні степові райони контактної зони із давньоруським населенням були включені в орбіту формування територіально-адміністративної структури Золотої Орди, її Західного улусу. Тут засновувалися невеликі поселення міського типу, які мали стати опорними центрами панування у північному прикордонні. Особливо процес опанування золотоординським населенням передстепу посилювався зі становленням Литовської держави і розмежуванням ординських та литовських володінь. Кордон між ними майже співпадав із географічною межею степу і лісостепу.

Південні райони лісостепу були зоною проживання не тільки давньоруського та золотоординського міського населення, а й численних кочівників — колишніх конфедератів Русі печенізько-торкського походження. Вони, як і половці, асимілювалися монголо-татарами, до складу яких влилися й окремі групи прийшлих зі сходу разом із завойовниками кочівників. Саме це населення й становило опору перших адміністративних утворень монголо-татар. Рештки ставок кочівників позначені та території регіону наявністю впускних поховань у давніх курганах та ґрунтовими некрополями.

Варто звернути увагу читача і на те, що дослідження пізньосередньовічного некрополю Мамай-Сурка поблизу Запоріжжя дозволили фахівцям зробити, здавалося б, парадоксальні припущення про те, що степове населення зовсім не стоїть осторонь процесу етногенезу українців і формування запорозького козацтва зокрема.

Наступні дослідження на новій джерельній базі дозволять підійти до піднятих авторами у роботі проблем і, або ж перетворять їх із гіпотез у наукові факти, або ж відкинуть, висвітливши справжній хід подій у цьому регіоні України. Тому особливе значення може мати вивчення територіально найпівнічніших на Лівобережжі золотоординських кочівницьких некрополів поблизу сіл Волошине під Комсомольськом та Шушвалівка Глобинського району на Полтавщині. Перший з них (розкопки якого продовжуються) розташований непо-

далік, за 6-7 кілометрів, від давньоруського поселення біля хутора Суки, на південній околиці с.Дмитрівка (територія Комсомольської міської ради). Ця пам'ятка XII-XIV ст., виявлена розвідками І.М.Самойловського й І.І.Ляпушкіна близько середини ХХ ст. [9. — 13 арк.; 10. — С.343; 11. — С.114], викликає значний інтерес у розв'язанні проблем історичної долі земель Переяславщини золотоординської доби та характеру зв'язків кочівників і землеробського населення у Південноруських передстєпах.

Література

1. **Толочко П.П.** Літописи Київської Русі. — Київ: Київ. акад. євробізнесу, 1994. — 86 с.; **Толочко О.П., Толочко П.П.** Київська Русь. — Київ: Альтернативи, 1998. — Україна крізь віки. — 352 с.
2. **Івакін Г.Ю.** Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. — Київ: вид. ІА НАНУ, 1996. — 272 с.
3. **Русина О.В.** Україна під татарами і Литвою. — Київ: Альтернативи, 1998. — Україна крізь віки. — 318 с.
4. **Багдоновская Н.М.** Северская земля: историко-этническое формирование и развитие населения в 8 – 18 вв.: Дисс. ... докт. ист. наук. — Москва, 2003.
5. **Толочко П.П.** Кочевые народы степей и Киевская Русь. — Киев: Абрис, 1999. — 198 с.
6. **Толочко П.П.** Післямова // Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — Київ: Наук. думка, 1991. — С.526-541.
7. **Івакін Г.Ю.** Київ і битва на Ворсклі 1399р.// АЛУТ. — Полтава, 2000. — №№ 1-2 (7-8). — С.121-123.
8. **Приймак В.В.** Північний Схід Дніпровського Лівобережжя після монголо-татарської навали // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (I – початку II тисячоліття). — Суми: вид. ІА НАНУ, 2003. — С.111-138.
9. **Самойловський І.М.** Звіт за археологічні розвідки року 1930 // НА ІА НАНУ. — Ф.ВУАК. — № 327.
10. **Ляпушкин И.И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — Москва-Ленинград, 1961. — № 104. — 382 с.
11. **Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракало І.В., Тітков О.В.** Старожитності Кременчука: Археологічні пам'ятки території та округи міста. — Полтава-Кременчук: Археологія, 160, IV с.

РЕЗЮМЕ

Прошлое Южнорусских земель второй половины XIII-XIV вв. является важной составной частью общеукраинской истории. Регион Днепровской Левобережной лесостепи стал ядром формирования территории современной Украины. Но послемонгольский этап исторического развития Юго-Восточного порубежья Руси остается еще недостаточно полно и довольно неравномерно изученным современной наукой. Особенно это относится к предстепьям Днепровского Левобережья в границах современных Полтавской и Сумской областей.

Политическая и социально-экономическая история региона послемонгольского периода нашла отражение в исторической литературе, в частности, в трудах известных историков и археологов М.С.Грушевского, В.Г.Ляскоронского, Л.В.Падалки, П.П.Толочко, Е.В.Русиной и др. Определенный круг археологических памятников второй половины XIII-XIV вв. впервые был выделен В.И.Довженком, а также расширен последующими работами А.И.Кубышева, С.А.Беляевой, М.П.Кучеры и др. Практически забытым оказалось научное наследие известных украинских археологов начала XX в. — В.М.Щербаковского и А.С.Федоровского, которые были авторами первых трудов о золотоордынских памятниках Левобережья.

Предлагаемое читателю исследование призвано систематизировать известные на сегодняшний день в указанном регионе материалы периода середины XIII — начала XV вв., отдельные находки XV-XVI ст. и атрибутировать их культурно-хронологически. Целью данной работы является определение круга известных и выявленных в последнее время памятников второй половины XIII-XIV вв. в лесостепных районах Полтавской и Сумской областей, введение в научный оборот новых материалов и результатов полевых исследований в контексте историко-археологической интерпретации древностей золотоордынского времени.

Работа состоит из двух разделов, первый из которых характеризует древности золотоордынского периода в междуречье Орели и Сулы на Полтавщине, а второй — памятники послемонгольской эпохи между Сеймою Ворсклой — в Сумской области.

Несмотря на гипотетичность многих реконструкций исторического процесса, новые археологические данные предоставляют больше свидетельств о том, что жизнь на многих памятниках XII-XIII вв. продолжалась и во второй половине XIII, и в XIV ст. Безусловно, что количество населенных пунктов на территории Посулья, Поворскля, бассейна Псла и Сейма уменьшилось в пять раз, по сравнению с преды-

дущим периодом феодальной раздробленности Руси.

Ощутимый удар по населению Левобережного региона нанесло поражение князя Витовта в битве на Ворскле 1399 г., а затем — целая серия опустошительных набегов татар в конце XV в. Вследствие этого практически обезлюдели и южные регионы лесостепи Правобережной Украины. Битва на Ворскле стала судьбоносным событием в истории Украины, Литвы и Московского княжества, "... знаменовала собой, — по образному выражению Г.Ю.Ивакина, — завершение периода Киевской Руси как исторического явления".

Вместе с тем, анализируя археологические данные, можно утверждать, что в золотоордынский и литовский периоды на Левобережье Днепра сохранились элементы территориальной структуры, истоки которой связаны с существованием удельных княжеств. Северные районы контактной зоны золотоордынского и древнерусского населения Левобережья были включены в орбиту формирования территориально-административной структуры Золотой Орды, ее Западного улуса. Здесь возникли небольшие поселения городского типа, которые должны были стать опорными центрами

господства в северном пограничье. Интересны свидетельства о процессе освоения золотоордынским населением просторов Левобережных предстепий, усилившимся с размежеванием ордынских и литовских владений, граница между которыми совпала с географическими пределами степи и лесостепи.

Южные районы лесостепи были зоной проживания не только древнерусского и золотоордынского сельского и городского населения, но и многочисленных кочевников — в прошлом конфедератов Киевской Руси печенежско-торчского происхождения. Они, как и половцы, позднее были ассимилированы монголо-татарами. Это население и составило опору первых административных образований завоевателей. Остатки ставок кочевников на указанной территории обозначены наличием впускных погребений в древних курганах и грунтовыми некрополями, в частности, у сёл Волошино вблизи Комсомольська и Шушваловка Глобинского района на Полтавщине.

Таким образом, древности золотоордынской эпохи в регионе занимают положение связующего звена между памятниками развитого средневековья и последующей козацкой эпохи.

Список скорочень

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні, Київ
АДУ	— Археологічні дослідження на Україні, Київ
АЗ ПКМ	— Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
АИП	— Археологические исследования на Полтавщине, Полтава
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АО	— Археологические открытия, Москва
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки Української РСР, Київ
АС	— Археологический съезд
ВГУ	— Воронежский государственный университет, Воронеж
ВУАК	— Всеукраїнський археологічний комітет, Київ
ДПУ	— Державний педагогічний університет
ЖМНП	— Журнал Министерства народного просвещения, Санкт-Петербург
ЗГУ	— Запорожский государственный университет, Запорожье
ЗДУ	— Запорізький державний університет, Запоріжжя
ІА НАНУ	— Інститут археології Національної Академії наук України, Київ
ІКМ	— Історико-краєзнавчий музей
ІА НАНУ	— Інститут археологии Национальной Академии наук Украины, Киев
ІА РАН	— Інститут археологии Российской Академии наук, Москва
Комс. ІКМ	— Комсомольський історико-краєзнавчий музей, Комсомольськ
МГУ	— Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова, Москва
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ
НА ЦОДПА	— Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПДПУ	— Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г.Короленка, Полтава
ПЗТ	— Поовне зібрання творів
ПКМ	— Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПРСЛ	— Полное собрание русских летописей, Санкт-Петербург — Москва
ПУ	— Пам'ятки України, Київ
ПУАК	— Полтавская учёная архивная комиссия, Полтава
СА	— Советская археология, Москва
САИ	— Свод археологических источников, Москва
ТД	— Тези доповідей
ТДК	— Тези доповідей конференції
ТДНК	— Тези доповідей наукової конференції
ТДП	— Тези доповідей і повідомлень
ТДС	— Тезисы докладов и сообщений
УЕ	— Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана, Київ
УТОПІК	— Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ЦОДПА	— Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЦП НАНУ	— Центр пам'ятокознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ

Зміст

ВСТУП	3
I. АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ МЕЖИРІЧЧЯ ОРЕЛІ ТА СУЛИ	5
II. ПАМ'ЯТКИ ЗОЛОТООРДИНСЬКОЇ ДОБИ МЕЖИРІЧЧЯ СЕЙМУ І ВОРСКЛИ	46
ВИСНОВКИ	75
РЕЗЮМЕ	78
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	80
ЗМІСТ	81

На С.3: **Скроневе кільце**. Місто Зіньків Полтавської обл. XIV ст. Золото.
На С.5: **Дзеркало**. Околиці с.Максимівка Кременчуцького р-ну Полтавської обл. Кін. XIII-XIV ст. Бронза.
На С.46: **Підвіска**. Село Мутин Кропівецького р-ну Сумської обл. Сер. - друга пол. XIII ст. Срібло.
На С.75: **Хрест**. Околиці с.Макухівка під Полтавою. XIV ст. Бронза.
На С.78: **Бляха-умбон (?)**. Околиці с.Шушвалівка Глобинського р-ну Полтавської обл. XIII-XIV ст. Бронза.

Наукове видання

Супруненко Олександр Борисович
Приймак Віктор Володимирович
Мироненко Костянтин Миколайович

СТАРОЖИТНОСТІ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ Дніпровського лісостепоного Лівобережжя

Науковий та відповідальний редактор — член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор *О.П.Моця*

Українська мова

ВЦ "Археологія"
Центру охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації

36011, Україна, м.Полтава-11, вул. Комсомольська, 37,
тел./факс (053-22) 2-26-12, E-mail: сргам@ua.fm (Центр археології)

Відповідальна за випуск — *Кулатова І.М.*
Технічний редактор — *Тітков О.В.*
Коректор — *Філоненко Л.К.*
Комп'ютерний набір — *авторський.*
Художники — *Коваленко Г.В., Менчинська Т.В.*
Комп'ютерна верстка — *Тітков О.В.*

Підписано до друку 14.09.2004 р. Формат 60x48/4.
Папір офсетний. Гарнітура Ньютон, Таймс, Антіква. Друк офсетний.
Ум-друк. арк. 5.9. Ум-фарб. видб. 6.4. Обл.-вид. арк. 8.3. Тираж 320 прим.
Вид. № 97. Зам.№ 1/2004.

ТОВ "Техсервіс"
м.Полтава, вул. Міщенка, 4, тел./факс (0532) 56-36-71.

*Suprunenko O.
Priymak V.
Mironenko K.*

ANTIQUITIES of the
Golden Horde Ages of the
Steppe-and-Forest Zone of
Dnieper Left-Bank

ISBN 966-7628-14-0

